

БЛАКИТНА ДИТИНА

Коли мій син приносить незадовільну оцінку, дружина запитує з трагедійними нотками в голосі:

— Це що?.. Що це таке?!

І тиче пальцем у сторінку щоденника, де стоїть двійка або навіть трійка, схожа на злющого шершня: така ж маленька голівка, таке ж велике, хижо націлене черевце з гострим жалом на кінці. Тож дружина тиче пальцем у того шершня так, немов хоче зігнати його із сторінки щоденника, і все допитується:

— Що це таке, я питаю?..

Син мій — ані слова у відповідь. Тільки палахкотять відстовбурчені вуха.

Чого вони в нього такі великі й червоні? Невже і в мене колись були отакі?

Не добившись відповіді на перше питання, дружина переходить до іншого:

— Розкажуй, що ти там накоїв?

Цього разу голос у неї такий, наче вона запитує: кого ти там зарізав?

Обличчя сина приходить у рух. Часто скліпують повіки, посмикуються щоки, розтуляються й затуляються губи, посіпується гостреньке підборіддя, а розвихрений непокірний "півник" на голові стирчить наївно й беззахисно.

— Ми, той... Я, той... Ну, бігали... — починає мій син видушувати із себе слова. — А тоді, той... каталися...

— На чому каталися?

Син мій здивовано дивиться на маму: як вона не розуміє найелементарніших речей! На чому ж іще можуть кататися порядні хлопці, як не один на одному!

— Далі! — суворо вимагає дружина, не без підстав підозріваючи, що це ще не все.

— Ну, той... Сів на Олеся, а він навіз мене...

— На що навіз?

— На той... На Параску Михайлівну...

— О боже!...

— Вона, мамо, не впала! — додає швиденько син. — Тільки побігла...

— Ще б не побігти! Два отакі белбаси врізались у спину! Чи у тебе є що в голові?

Син цього не знає, тому й мовчить.

— А ти чого мовчиш? Поговори хоч ти з ним, бо він на мене уже й вухом не веде!

Це вже до мене.

Я швиденько гашу цікавий вогник у очах (мені страх хочеться довідатись, як швидко бігла Параска Михайлівна!) і, набравши якомога строгішого вигляду, кажу:

— Це — недобре! Це дуже, сину, недобре!

— Твій тато ніколи такого не робив! — вставляв дружина для зміцнення мого авторитету.

Син швидко зиркає на мене, і я читаю в його очах чи то здивування, чи то співчуття.

— Так, не робив, — видушую я із себе.

А бабуся, яка самовіддано любить онука, додає, зібравши обличчя в молитовні зморщечки:

— Твій татусь, коли був отаким, як ти, ніколи не балувався.

— І приносив додому відмінні оцінки! — додав дружина.

— Усі вчителі не могли ним нахвалитися...

— Бо він не був хуліганом!..

— Він спокійно сидів на уроках...

— І не завдавав учителям жодних прикрощів...

Мій син усе нижче клонить голову. Блакитна дитина, викликана прямо з небес бабусяю та мамою, пурхає над моєю головою, вимахуючи сніжно-білими крильцями, сяє рожевими щічками і докірливо дивиться на забіяку повними всіх на світі чеснот голубими очима.

— Ну, йди, — зжалюється врешті над сином дружина. — Йди і постарайся хоч трохи бути схожим на тата, коли він був отаким, як ти!

У бабусі, моєї старенької мами, при оцій фразі починають підозріло посіпуватись губи, а я опускаю очі: мені здається, що зараз у мене точнісінько такі вуха, як у сина, — ліхтарі ліхтарями.

Син, важко зітхнувши, іде роздягатися. Він уникає мене поглядом, і я його добре розумію. Адже коли б оця блакитна дитина залетіла багато-багато років тому в наш п'ятий "Б" клас, вона не вирвалася б звідти живцем. А якщо й вирвалася б, то з обдертими крилами. І найбільше отого блакитного пір'я, звичайно ж, лишилося б у моїх жменях!

Весь той день, до пізньої ночі, не давала мені спокою ота блакитна дитина. І я врешті-решт зрозумів, що не спекаюся її, поки не розповім усієї правди.

Усієї до кінця.

Отже, про блакитну дитину.

ПОЧОМУ ЯБЛУКА З ЧУЖОГО САДУ

У дядька Матвія був найвищий пліт, найзліший собака, найважчий кийок і найсмачніші в саду яблука. Іще дядько Матвій мав найбільші, з лопату, долоні із зашкарублюю, як тертушка, шкірою, і грубезний голос, а надто коли він погрожував:

— Походіть мені, походіть! Упіймаю — голови всім геть поскручую!

І ми ніскільки не сумнівалися в тому, що й справді поскручує. При одному тільки погляді на його страшні руки у нас починало потріскувати в шиях, тож ми обходили дядька Матвія десятою дорогою.

Я, може, і не наважився б полізти в сад до дядька Матвія, якби не однокласниця Оля з чудернацьким прізвиськом — Чровжова. Об прізвиське це спотикався кожен новий учитель, поки наламаував собі язика.

Пам'ятаю, як появився у нас молоденький учитель географії, та ще на біду трохи й заїка. Поки вчитель той викликав нас по одному, щоб познайомитися, все йшло гаразд. Та ось він добрався до Олі Чровжової.

— Ч-ч-ч-ч...

Все більш червоніючи, учитель "чикав", як горобець, поки ми закричали всім класом:

— Чров-жо-ва!

Він, бідолаха, так і не навчився вимовляти оте рідкісне прізвиське.

І ми не раз користувалися цим.

Бувало, захворіє Оля, географ, побачивши порожнє місце за партою, цікавився:

— Ч-чому не п-прийшла Оля?

— Яка Оля? — запитували ми.

Ми добре розуміли, кого він мав на увазі, але вдавали, що ніяк не можемо здогадатися. Географ червонів з великої досади і починав "чикати", намагаючись вимовити прізвиське Олі.

Робили ми так не тому, що не любили географа. Навпаки, він досить швидко встиг зацікавити нас своїм предметом, розповідаючи про далекі заморські краї, про нашу неосяжну країну так, наче сам оце щойно

повернувся звідтіля і все те бачив на власні очі. Ми захоплено слухали про таємничих африканських пігмеїв, про казкову Індонезію, всіяну тисячолітніми храмами, про тропічні ліси Амазонки, в яких ще не ступала людська нога, про мандрівку Арсен'єва по Уссурійському краю, і нудний підручник з географії оживав прямо у нас на очах, починав дихати цікавим неповторним життям. Отже, ми поважали Віктора Михайловича, але це не заважало нам при кожній нагоді примусити його "почикати" над прізвищем Олі.

Над прізвищем, яке протягом одного шкільного року здавалося мені наймелодійнішим. Та хіба тільки мені?

Майже кожен хлопець з нашого класу вважав за свій обов'язок штовхнути, вщипнути Олю, посмикати її за коси. І може, від того, що їх найчастіше смикали, у Олі були найдовші серед усіх дівчат коси. Чорні, товсті, вони звисали до пояса і надавали гордовитого вигляду смаглявому обличчю з великими терновими очима.

Отож якось, коли ми веселим гуртом поверталися з школи, Оля, що почувала себе маленькою царицею серед вірних васалів, примхливо сказала, кивнувши гарненьким підборіддям на сад дядька Матвія:

— Як би я хотіла скуштувати отого яблука!

І зиркнула лукаво на мене.

Я одразу простягнув своєму найвірнішому другові Ванькові книжки й чорнильницю:

— Тримай!

— Ти що, здурів?!

— Держи і картуз!

Тут уже й хлопці переконалися, що я не жартую. Якщо вже зняв картуза та віддав товаришеві, значить, збирається лізти до саду всерйоз. Бо дядько, впіймавши в саду чи на городі непрошеного гостя, в першу чергу одбирає картуз: єдиний на селі документ, який засвідчує особу господаря.

Пліт був високий, та мені хотілося, щоб він виріс до неба. Щоб я ліз по ньому і ліз, а йому не було кінця-краю. Бо мені здавалося, що дядько Матвій причаївся по той бік і, як тільки я виставлю голову, так і скрутить мені в'язи!

Осідлавши пліт, сторожко дивлюся в сад. Залитий сонцем він стоїть у світлій тиші, — ні тобі дядька Матвія, ні навіть лютого Полкана.

А внизу мої товариші-однокашники: задерли голови, не спускають очей.

І поперед усіх — Оля Чровжова.

Зібравшись із духом, зістрибую в сад. Швидко біжу до найближчої яблуні з побіленим стовбуром, мавпою видираюсь наверх. Лізу все вище і вище, поміж розлоге гілля, щоб захватись у листі.

Ху!... Найстрашніше, здається, позаду.

Вибираю найстиглиші яблука, гарячково пакую до пазухи і коли пазуха наповнюється, вирішую злазити. Глянув униз і обмер.

Піді мною, задерши догори морду, стоїть чорний, мов із пекла, Полкан. Очі червоні, грива наїжачена, з ікластої пащеки виривається тихе гарчання: злазь, мовляв, злазь, я тебе тут уже зустріну!

Де він узявся? Коли встиг підбігти? Наче сидів у землі вижидуючи, поки я видеруся на яблуню!

Висну на гілляці, не наважуючись злізти. Полкан же, бачачи, що я не дуже поспішаю до нього, гарчить усе лютіше, розгріба задніми лапами землю.

Отоді я й вчинив помилку, в якій каюся й досі.

Якби я принишк собі непорушно, Полкан, може, і дав би мені спокій. Але коли йдеться до погибелі, то сам собі накинеш петельку: я вибрав найважче яблуко і пожбунив униз на Полкана.

Ображене собаче виття переповнило сад. Скажено валуючи, пес підскочив до яблуні, почав гризти стовбур, а мене так і винесло на найвищу гілляку!

На несамовитий гавкіт вибіг дядько Матвій. Босоногий, у розхристаній сорочці, з розпатланим волоссям на непокритій голові: мабуть, обідав, а то й дрімав по обіді.

— Ану злазь! Злазь, сучий ти сину!..

Я щосили вчепився в гілку, приріс до неї всім тілом, У відчаї дивився на своїх друзів, які, вгледівши дядька Матвія, дременули так, що тільки п'яти миготіли та віддувалися сорочки. Оля ж Чровжова, Оля, заради якої й затіялась уся ця акція, спокійнісінько йшла, віддаляючись, по той бік вулиці!

— Злазь, кажу! — кричить до мене дядько Матвій і, розпалившись не менш од Полкана, починає щосили трусити яблуню.

Яблука падають, а я висну. Яблука густо торохкотять об землю, я ж наче приріс до гілляки. Тоді дядько Матвій приносить довжелезну тичку і намагається мене нею збити.

Гнаний страхом, я пробую здертись ще вище. Гілка не витримала, і я шаснув донизу.

Я, мабуть, дуже забився б, якби не Полкан. Він, видно, хотів ухопити мене на льоту і поплатився за те власною спиною. Полкан поповз геть, а я опинився в руках дядька Матвія.

Чому він не скрутив мені в'язи в ту першу хвилину, я й досі не знаю. Він тільки ухопив мене, мов обценьками, за руку і поволік у найдальший куток саду.

Там росла густа кропива. Скільки я живу, а більше не бачив такої розкішної кропиви. Такої зеленої, такої молоді і такої жалкої. Дядько Матвій нахилився і почав голою рукою рвати оту кропиву. Нарвавши добрячий пучок, скомандував:

— Скидай штани!

— Не скину!

Тоді дядько Матвій, не питаючи моєї згоди, сам заходився знімати штани...

Кажуть, що кропивою лікують од ревматизму. Якщо це так, то я не захворію на ревматизм, поки й житиму. Дядько Матвій не випускав мене з рук, поки втер усю кропиву в оте місце, заради якого, власне, і носять штани.

— А тепер біжи!

І я, підхопивши штани, ушкварив од дядька Матвія. Кулею вилетів із саду, вихором промчав через село, і коли б не ставок, то не знаю, де б і зупинився. А так ускочив у став та й киснув до самісінького вечора.

Забрався в очерет, щоб ніхто не бачив, і стояв, аж поки сіло сонце і повернулась із паші худоба.

Отам, в очереті, вимочуючи кропив'яну отруту, я поклявся найстрашнішою клятвою помститися дядькові Матвієві.

Це була моя перша жорстока образа, моя перша ненависть. І як же вона пекла моє незагартоване серце, які мстиві картини породжувала в моїй розпаленій уяві!

Але моя помста так би й обмежилася бажаними серцю картинами, коли б не більш практичний Ванько, який разом зі мною переживав мою ганьбу.

Ванько жив недалеко од дядька Матвія і вже давно запримітив, як дядько Матвій щосуботи, коли добре стемніє, бере клуночок яблук, чимчикує городами до крайнього двору, де жила самогонщиця Олена, та й стрибає через перелаз до неї у двір.

— Через перелаз?

— Та як собака!

Ледь діждавшись суботнього вечора, свиснув я Ванька. Він вибіг з лопатою, і ми повз городи, левадою, помчали до двору вдовиці.

— Тут, — шепоче Ванько, показуючи на місце, де по той бік перелазу починається стежка.— Ось тут і копай...

Поплювавши на долоні, я шпарко берусь до роботи. Довбаю утоптану землю, кидаю подалі груддя, щоб не лишилося сліду, і ще жодна робота не приносила мені стільки втіхи, як оця.

Коли я заглибився по коліна, Ванько, що стояв на сторожі, скомандував:

— Досить! А то й ребра потрощить!

І хоч я був не від того, щоб дядько Матвій лишився й без ребер, однак послунав Ванька.

— Може, чимось прикрити?

— Навіщо? Темно буде, вони й так не побачать.

Не побачать, то й не побачать. Зачистивши дно, я виліз із ями і разом із товаришем подався додому.

Довго не міг заснути в ту ніч: все прислухався, чи не кричить дядько Матвій, ускочивши в яму.

А на ранок од веселої новини гуло все село: у викопану мною яму вскочив не тільки дядько Матвій, а й голова ССТ (сільського споживчого товариства) — пісний на вид чолов'яга, що його люто ненавиділи всі парубки та дівчата нашого села. Він так і пас, хто з ким стоїть, хто кого проводить з клубу, а потім доносив батькам.

Тож зрозуміло, чому так реготало село, особливо молодша його половина, коли дізналося про нічну пригоду.

— Отак рядком і полягали, голубчики! Не встиг один відповзти в гарбузиння, як уже другий до ями — хрясь!..

— Хто ж її виколав?

— А бог його знає! Хіба ж воно признається. Невідомо хто, тільки якась добра душа...

Отак я помстився дядькові Матвієві та ще й заробив похвалу од людей.

От жаль тільки, що не можна було признатися, хто копав оту яму!

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ГОГОЛЬ, ВОДА Й ТОПОЛЬКА

Я довго сердився на зрадницю Олю. Не міг їй простити байдужого вигляду, з яким вона пішла геть, коли дядько Матвій лікував мене кропивою. А вона, помітивши, що може втратити одного із своїх вірних васалів, почала проявляти до моєї кирпатої особи посилений інтерес.

І як вона це майстерно робила! З якою чисто жіночою спритністю, ще зовсім підсвідомо, закидала ласкавенький гачечок своєї прихильності то з одного, то з іншого боку!

Перше, що вона зробила, це подружила із Сонькою. Із Сонькою, яку терпіти досі не могла, з якою не раз билася іще з першого класу, бо вжитися з Сонькою міг хіба що ангел небесний.

Тепер же вони стали нерозлучними подругами. Ходили під час перерви, обійнявши одна одну за стан, про щось шепотіли, а коли я пробігав мимо, починали сміятися.

Я вдавав, що те мене ніяк не обходить. Хоч усе більше сердився на Олю, а Соньку — ту прямо з'їв би! Строщив би разом із її великим ротярою, з світлими розбишакуватими очима — і кісточок не лишив би!

Потім Оля почала ходити до Соньки готувати уроки — і розбила всю нашу компанію: я не міг тепер і носа поткнути до Соньки. Ванько, забігши до мене увечері, здивовано допитувався:

— Ти чого не приходив?.. Ми тебе ждали-ждали та й жданики поїли...

— Мені краще самому! — відповів я гордо.

— А ти знаєш, яка розумна Оля! — захоплено говорив Ванько. — Лузає задачки, тільки лушпиння летить! Раз-раз і нема!

— Ну й нехай собі лузає! І що ви причепилися до мене із своєю Олькою?! Подумаєш — Олька!

— Ну, не хочеш, то й не треба, — розсердився врешті-решт мій товариш. — Проживемо й без тебе!

— І живіть...

Ванько пішов, а я довго никав подвір'ям, не знаючи, куди себе приткнути. Відчував себе самотнім, усіма зрадженим дуже нещасним.

Іще уявляв себе запорожцем.

Саме захопився Гоголем, особливо "Тарасом Бульбою". До пізньої ночі сидів над книжкою, неспроможний одірватись від сторінок, що дихали повним суворої романтики життям запорозьких козаків.

Пишучи свого "Тараса...", Гоголь і не підозрював, у яку халепу я вскочу через нього. На уроці математики, коли я, приловчившись, поклав на коліна під партою книжку та перенісся у Січ, наді мною нависла грізна тінь Павла Степановича:

— Чим це ти так захопився?

Застуканий зненацька, я хотів був сховати книжку, але вимоглива рука вчителя вже тягнулась до мене:

— Дай сюди!

Павло Степанович узяв книжку до рук, подивився на обкладинку, погортав сторінки.

— Хороша повість, — схвалив він мій смак. — Але це не значить, що її треба читати під час уроку... Повтори те, що я щойно пояснював!

Я мовчав. Жодної думки не міг видобути із своєї голови, запамороченої запорозьким життям. Жодного слова.

Ох, Гоголь, Гоголь! Микола Васильович! До чого ти звів найпалкішого свого шанувальника! І тебе не мучить совість, великий письменнику, коли ти бачиш нещасну, похилену постать, з опущеною головою, з жалісним "брехунцем" на худій потилиці?

— Сідай,— каже, так і не діждавшись відповіді, Павло Степанович.

Я опускаюсь за парту, а Павло Степанович несе мого Гоголя до столу. Розкриває класний журнал, щось коротко пише.

— Незадовільно... Тобі незадовільно... — котиться шепіт по класу.

"Коли б я був запорожцем, — думаю в похмурому розпачі, — я б вам усім показав!.."

Діставши од мами чергового прочухана, я став обачливішим: не читав Гоголя на уроках, не засиджувався до пізньої ночі при лампі. А роздобув свічку та й запалював потай, сховавшись із головою під ковдру: в одній руці — свічка, у другій — книжка.

Читав отак кілька ночей, поки мама не заходилася коло прання.

— Господи! — жахнулася вона, вгледівши пропалену ковдру. — А це що таке?

Як я не опирався, мама таки докопалась правди. Знайшла і недогарок свічки, прихований під подушкою...

Тож, начитавшись Гоголя, уявляв себе запорожцем.

У малиновому жупані, в широких, як море, штанях, на баскому коні, з мушкетом, шаблюкою й списом. Грізні вуса прикрашають моє мужнє обличчя, оселедець в'юниться з-під смушевої шапки з шликом та китицею, ще й турецька сережка — срібний півмісяць — у правому вусі: трофей од самого кримського хана. В'їжджаю на широке шкільне подвір'я якраз під час великої перерви, серед остовпілої тиші прямую до ганку, на який вибігли усі вчителі на чолі з директором.

— Потримай, — кидаю недбало повід Ванькові. І поки Ванько намагається втримати гарячого аргамака, я зіскакую хвацько на землю: так із списом, мушкетом і шаблюкою підходжу до директора та й наказую йому провести мене по всіх класах — показати, як навчаються учні.

Директор передо мною — навшпиньках, учителі не знають, на яку й ступити, а учні їдять мене заздрісними очима. Я ж, дійшовши до п'ятого "Б", де якраз урок Павла Степановича, заявляю, що хочу трохи послухати, як навчаються діти.

Недбало сиджу за столом, покручуючи чорного вуса, і коли блідий од хвилювання Павло Степанович починає викликати до дошки учнів, показую списом на Олю:

— Ану поспитайте оту дівчину!

Оля, звичайно, не може сказати ні слова. Вона дивиться на мене і мало не плаче. Вона віддала б усе на світі, аби я простив їй оту зраду, простягнув їй руку. Але я добре засвоїв лицарський кодекс запорожців, що міняють жінок на тютюн та люльку, на гарячих коней та гострі шаблі. Тож і вдаю, що мені байдужісінькі Оліні сльози. Зводжуся, ручкаюся зверхньо з Павлом Степановичем, кидаю: "До побачення, діти!" та й виходжу з класу.

А там сам директор шанобливо підводить коня, питає, коли я ще завітаю до них, куди збираюсь податися.

— Не знаю. Як повоюю Оттоманську імперію, так і заїду в гості. Тож готуйтесь до зустрічі, скликайте музиків, варіть мед-горілку, а я не забарюся!

Та — на коня, та й — бувайте здорові!.. А мама виходить на ганок, гукає, обриваючи безжалісно мрії:

— Толю, я за тебе воду носитиму?!

Стежити за тим, щоб у відрах завжди була вода, — один із моїх обов'язків.

Тож я з жалем ізлажу з коня, складаю зброю, скидаю з себе пишне запорозьке вбрання та й шкрьобаю з двома порожніми відрами по воду.

Воду для пиття наш куток носить аж із лісу: там вона набагато смачніша, аніж колодязна. Під високими соснами, обнесена товстими дубовими дошками, притулилась криниця, і вода в ній не темна та моторошна, як у колодязі, а світла і радісна, і прозора така, що видно все дно, встелене чистим білим піском.

По тому дну весь час гуляють піщані фонтанчики, появляються, зникають невеликі лійки: то проривається з глибокого підземелля вода,

б'є джерелами, омиваючи по дорозі до світла коріння оцих сосен, що вирости довкола криниці найвищі, наймогутніші на весь ліс.

Від криниці стікає струмок: впадає у невелике лісове озерце, таке ж світле, як і криниця, і неглибоке — всього по пояс. Вода у ньому посередині блакитно-біла, од неба та хмар, а по краях — зелена, од вільхи й ліщини, що жадібно товпляться понад берегом, пнуться напитись води.

Тут водяться довгі й вузькі, схожі на в'юнів, рибини, що ми їх називаєм минками. Тільки в'юни темніші, а минки світліші і набагато менші: завтовшки з олівець. Ми їх ловимо довгими палицями, розщепленими на кінці. Приловчися, поцілиш в'юнку рибину та й витягнеш із води.

Минками, як і ящірками, добре лякати дівчат: пускати їм за комір. А більше ні на що вони, здається, непридатні; в усякому разі їх ніхто в нашому селі не їсть, брідуючи гадючими головами.

Через минків ніхто з хлопців, навіть найвідчайдушніші, тут не купається. Всі переконані, що оці тоненькі рибинки тільки й ждуть, аби хтось заліз у воду. Не встигнеш як слід і намокнути, як минок уже в тебе всередині: забереться непомітно ізнизу, та й поселиться в животі.

— А тоді виростає в гадюку, — не раз лякав нас Ванько — великий прихильник отаких історій.

— Бре?

— От тобі й бре! От полізь у воду та й побачиш!

Ми боязко відступали, а Ванько переможно кричав:

— Ага, злякалися!.. Он хлопець із сусіднього села не знав та й скупався, то у ньому отака-о завтовшки гадюка виросла. Пузо було — о, а їв за трьох. Скіки йому не поставлять — усе вмолотить!..

— То він так і живе з гадюкою?

— Та ні, вже не живе... Ліг якимось спати в садку, а мати візьми та й постав миску із молоком біля рота. То гадюка і виповзла на те молоко. Мати і відрубала їй голову...

Вражені, ми довго мовчали. А озерце здавалось нам ще лиховіснішим.

Після того, набираючи воду, я завжди пильнував, щоб у відро не потрапив минок.

Носив я воду, як і всі хлопці, в руках: коромислами користувалися жінки та дівчата, і ми зневажали жіночий той "пристрій".

Ідеш, було, довжелезною піщаною вулицею, тримаючи відра в руках, і плещуться в них два невеликих озерця прохолодної, аж у зуби заходить, та смачної ж пресмачної води! Весь світ загляда у твої відра, товпиться напиться: і гаряче літнє сонце, і небо та хмари, і дерева, що стоять обіч вулиці, по той бік тинів.

Стрінеш поважного дядька, який повертається з роботи на обід, привітаєшся чемно, а він і запитає:

— Водичку несеш? А дай, хлопче, покуштувати!

Візьме відро, поставить на пліт, перехилить, подме, мов на окріп, та й припаде до металевого вінця.

— Х-ху, ох і смачна ж!.. Спасибі тобі, хлопче, та великий рости!

Дякує і не витирає вусів. А там росяними краплинами затрималась вода, і здається, що дядько понавішував коштовні намистини. І стає тобі радісно, і відра мовби аж легшають, чи то додається сил од дядькової подяки...

Отака в нас вода!

Поставивши у сінях відра, я швиденько виходжу надвір: підібрати запорозький одяг та зброю, розшукати коня. Але за ними давно й слід прохолов. Втоплена уява моя не хоче рушати на пошуки, і зрадлива Оля може спокійно готувати уроки чи гратися з подругами: її не будуть забирати татари в ясир, а я не гнатимусь із оголеною шаблюкою — визволяти з полону...

Пересердивсь на Олю пізніше, коли ми всією школою розбивали парк на величезному пустирищі поміж сільрадою і закритою в перші дні колективізації церквою. З церкви тоді ж поскидали хрести, познімали дзвони, і вона кілька років простояла пустою, а потім її пристосували під клуб. Побілили крейдою стіни, розмальовані богами й святими, розвішали гасла і портрети вождів, на амвоні влаштували сцену, а там, де стояли богомольці, розставили лави.

І був би клуб як клуб, коли б у ньому взимку не стояв такий холодище, що люди вже за кілька хвилин починали тупотіти ногами. Іще одна вада: нелади з акустикою. Коли голова сільради, колишній червоний партизан, скликав урочисті збори з нагоди революційного свята і виголошував довжелезну промову, то люди чули тільки: гу! гу! гу! — така несамовита луна котилася клубом. Тож з огляду на це свята намагались проводити на повітрі: на вигоні перед крамницею.

Того ранку кожен хлопець прийшов із лопатою, а дівчинка — з цеберкою. Нас так і парували: по двоє на яму, і чи то лукава Оля так приловчилася, чи випадково це вийшло, тільки ми опинилися удвох.

Не дивлячись на дівчину, я заповзято копав яму, а Оля весь час запитувала:

— Не заморився? Дай іще я покопаю...

Нахилялася, начеб для того, щоб пересвідчитись, чи багато вже викопано, зазірала в моє обличчя великими усміхненими очима.

Я відповідав гордо, що ні, не заморився. Що вона собі думає: я ж не баба, щоб раз копнути та й утомитися! І копав заповзято і прокопав би, мабуть, наскрізь земну кулю та й виткнувся б десь аж у Америці, коли б не Павло Степанович:

— Годі, Толю, годі! Ця вже й так заглибока. Ідіть по деревце, он уже привезли.

Уже вдвох кинулися ми до воза. А там товкотнеча, а там крик, а там вереск: кожен намагається ухопити деревце побільше та покраще.

Нам дісталася тендітна тополька з набубнявленими бруньками на гілочках. Несли ми її обережно, пильнуючи, щоб не пошкодити. Оля йшла попереду, я — позаду, і я відчував, як тепло наших рук струмувало по деревині — під її гладенькою, аж оксамитовою корою. І не було вже у моєму серці ні образи, ані гніву.

— Біжи по воду! — вперше я звернувся до Олі.

Оля зраділо вхопила відро, побігла до бочки з водою, де знову сміх, і крик, і весела, нетерпляча черга: скоріше б підставить цеберку під прозорий тугий струмінь. Ось Оля вже вертається, перехилившись у

стані, і не помічає, як довга коса полощеться своїм кінчиком у воді. Став над ямкою, сяє до мене очима:

— Лити?

— Лий,— кажу я, і Оля, враз посерйознішавши, обережно перехиляє відро.

Потім вона тримає деревце, щоб воно стояло прямо, а я пригортаю землю.

Наша тополька здавалася нам найкращою від усіх топольок, яворків та кленочків, що наче позбігалися з лісу та зібралися у веселому гурті: кожне у своїй ямці, посеред маленького озерця, вкритого небесною блакиттю. І велетенський пустирище, який стільки років заростав бур'янами, неспізнано змінився, прикрасившись стрункими рядами дерев...

ЯКІ НА СМАК ЖАБЕНЯТА

Навчався разом зі мною син лісника — Василь Кологойда, і не було в нашому класі хлопця, який би потай не заздрило йому.

Змалечку ріс Василь у лісі, і все, що там бігало, літало, стрибало і повзало, знаходило з ним спільну мову. Він знав звички усієї звіроти і птахів, не боявся навіть отруйних гадюк: спритно хапав їх за голови та й ганяв нас по лісу.

У себе вдома тримав Василь їжака, зайця, лисицю, а на ланцюгові у нього замість собаки сиділо вовчєня, спіймане під час облави мисливцями з міста. Іще мав Василь великого приятеля — вужа Микитку, що вже не один рік жив у їхньому погребі і виповзав на його голос. Кілька разів, на наше прохання, приносив його Василь до школи: вуж спав собі

за пазухою, хоч би тобі що, і тільки на голос господаря виставляв із манишки гостреньку голівку, показував роздвоєного язика.

Якось наша вчителька, Тамара Оксентіївна, викликала Кологойду до дошки. Помітила підозрілий валок, що оддимає сорочку, підійшла поближче, спитала:

— Що там у тебе?

— Микитка.

Учителька розтулила рота, збираючись, мабуть, запитати, що то за Микитка такий, як вуж, почувши своє ім'я, сам виставив до неї цікаву голівку.

Ми навіть не могли уявити, що жінка, а тим більше вчителька отак може вищати. Хлопці, які бували в місті, потім казали, що так вищать пожежні машини, коли мчать на пожежу.

Тамара Оксентіївна так і не довела уроку до кінця: пішла в учительську, мабуть, пити воду, і то не раніше, аніж відправила Василя разом із Микиткою додому:

— Йди і не приходь без батька!

Василеві добре нагоріло од тата, а ми щиро журилися за Микиткою, що його Василів тато заніс у ліс.

Тоді, щоб хоч трохи нас втішити, добра душа — Василь приніс повну торбину живих жабенят та й ну лякати ними під час перерви дівчат! Посадить двоє-троє в рота, підійде, розтулить губи, мовби хоче щось сказати, а жабенята — стриб! — у саме обличчя!

Того ж дня, повертаючись із школи, Ванько поцікавився:

— Слухай, а ти взяв би жабу до рота?

— Пхі, ще б не взяти! — відповів я хвалькувато, хоч, признатися, не був дуже впевнений у цьому. — Мені це як раз плюнути!

— А я нізащо не взяв би! — зітхнув сумовито Ванько.

— Чому?

— Бо від жаби — бородавки. От усипле язик бородавками — що будеш робити?

— Дам полизати собаці. Собака як полиже — всі до одної бородавки пощезають!

— Добре, як буде лизати... А то візьме та й одкусить! Хамкне разок — тільки його й бачили, твого язика!

Бісів Ванько завжди отак: тільки зберешся зробити добру справу, як він і підкотиться із своїми сумнівами!

Я, можливо, й не заходжувався б коло тих жабенят, якби Ванько, гордий за товариша, другого дня та не похваستився перед хлопцями:

— А Толька теж може в роті жаби тримати!

Хлопці до тієї новини поставилися скептично.

— Бреши твій Толька!

— От і не бреши!

— А не бреше, тоді хай покаже!

Що мені лишалось після цього робити?

— Сьогодні в мене жаби немає... Хай завтра упіймаю та й покажу...

— Покажеш?

— Покажу!

— Хлопці, гей, хлопці! Тільки завтра у роті жаби носитиме!

Повернувшись із школи, я відразу ж подався на луки.

Вирішив почати із пуголовків: у них все ж дві ноги, а не чотири, — не так шпарко стрибатимуть у роті. Знайшов невелике озерце, наловив пуголовків, вибрав найменшого, сполоснув добре у воді і, набравши якомога більше у груди повітря, обережно поклав пуголовка на висолопленого язика. Точнісінько так, як клав гіркі жовті пілюлі од малярії.

Пуголовок попався ручний та смирний: не стрибав, не рвався з рота, а тільки ворухив хвостиком.

Їй-богу можна тримати!

За якусь годину жабенята вільно гуляли в мене по язиці, весело стрибали у воду.

— Де це ти пропадав? — сердито запитала мама.

— Гуляв.

Мама почала сварити мене за те, що я біс його зна де тиняюся, "а уроки хто за тебе вчитиме?", але навіть це не могло зіпсувати мого святкового настрою. Коли б мама знала, чого я сьогодні навчився, то в неї не вистачило б, певне, духу мені докоряти!

Але в мене вистачило розуму змовчати. З гіркого досвіду знав, що дорослі мають свої, відмінні од наших, погляди на речі, і те, що нам здається нормальним та бажаним, часто-густо викликає у них роздратування.

Незрозумілі вони, оці дорослі! Так, наче забули, як самі колись ходили до школи.

Хоча й люблять раз по раз нагадувати про це.

— Коли я була маленька, учителі не могли мною нахвалитися.

— Ні, у мій час таких, як ти, дітей не було! Були діти, як діти, а не такі шибеники, як ти! Хоч на ланцюг тебе припинай!

А Ваньків тато, так той не забуває ніколи додати:

— Бо на нас батьки лози не жаліли! От ми й повиростали людьми!

Хоч за моїм глибоким переконанням і зараз лози переводять не менше, аніж колись.

На другий день я підхопився до схід сонця та й подався бігцем до ставка. Спіймав трьох жабенят і гайда до школи.

Хлопці вже виглядали мене.

— Приніс?

— Приніс.

— Ану покажи!

Я розгорнув ганчірочку, пильнуючи, щоб жабенята не повискакували на дорогу.

— І посадиш до рота? — хтось недовіжливо.

— Посаду! От хай тільки дівчата надійдуть!

Ми вишикувались біля шкільних воріт, виглядаючи дівчат.

Пройшла одна зграйка учениць, пройшла і друга.

— Давай же! — квапили мене нетерплячі.

Та я все ще не розгортав ганчірочки: чекав на Олю. Бо перед ким же, як не перед нею, похвастатись своїм досягненням!

Ось, нарешті, і вона. Іде з Сонькою, розмахує сумкою.

Я розгорнув ганчірочку, вихопив жабеня та швиденько до рота. Притиснув до піднебіння язиком, ще й зціпив зуби, щоб не вистрибнуло передчасно.

Стою, жду, поки Оля підійде поближче.

— Доброго ранку, діти!

Павло Степанович! Підійшов з іншого боку так, що ми й не помітили, стоїть, жде, поки ми привітаємось.

Хлопці відповідають йому невпопад, а я тільки вирячую очі.

— А ти чого не вітаєшся? — дивується Павло Степанович.

У мене, мабуть, дуже вже незвичний вигляд, бо Павло Степанович кладе мені на чоло долоню:

— Що це з тобою? Ти не захворів? Я заперечливо трясую головою.

— Так чого ж ти мовчиш?

Язик мій, втративши пружність, згорнувся ганчірочкою, і жабеня, мов шалапутне, застрибало по роті. З усіх сил намагаюся притримати язиком жабеня і — ковтаю його разом із слиною, що наповнила рот...

Ух!

Очі мої лізуть на лоба: я відчуваю, як жабеня, пірнувши в живіт, починає веселий свій танок десь аж біля пупа...

На кілька днів я стаю героєм усієї школи. Слава сяє довкола моєї голови, і навіть семикласники, ці неймовірні в наших очах істоти, які от-от попрощаються із школою... навіть вони проявляли посилений інтерес до моєї скромної особи. Зупиняли посеред шкільного подвір'я чи в коридорі, недовіжливо допитувались:

— Це ти живі жаби ковтаєш?

Я, сяючи, кивав головою.

— І велику ковтнеш?

— Ковтне! — запевняли горді мною однокласники. — Він і вола проковтне!

Я ж скромно відмовчувався. Не хотів заперечувати, щоб не розчаровувати своїх друзів. І нізачо не зізнався б, що часто просинаюся посеред ночі та прислухаюсь: чи не вистрибує оте жабеня у мене в животі?

САМОСТІЙНИЙ ТВІР

Але не тільки веселі пригоди траплялися в моєму житті.

Коли б дорослі знали, як тяжко жити підліткові, скільки неприємностей звалюється на нього, які прикромці чекають його на кожному кроці, вони ставилися б до нас із більшим співчуттям і не так часто хапалися б за реміняку, лозину чи віник.

Спокійнісінько ходять вони будь-якою вулицею, і ніхто не смикне їх за чуба або косу, не заліпить грудкою в спину, не підставить ноги та не повалить у пилюку. А спробували б вони отак хоч раз побитися, коли — соплі з носа, сльози з очей, ще й не реви, а то засміють — дражнитимуть до смерті!

Він завжди перестрівав мене, коли я повертався з водою.

За віщо він мене так зненавидів, я й досі не знаю. Нічого йому злого не заподіяв, а от чимось не сподобався й квіт!

Він — це Грицько, менший син глухонімого чоботаря, точнісінька копія батька: такий же довгорукий, кремезний, такі ж близько посаджені очі по обидва боки вузького носа, конопате обличчя. Мав руде волосся і червонуватого відтінку шкіру.

Був він одного росту зі мною, але набагато сильніший. До того ж зовсім нечутливий до болю. Казали, що до цього привчив своїх дітей німий: не чуючи їхнього крику, випускав із рук лише тоді, коли бачив кров.

Перша моя сутичка з Грицем сталася ще напровесні: повертаючись од джерела, я ніс воду, а він вискочив із двору та й наплював у відро.

Що мені лишилось робити, як не поставити відра на землю?

— Ти чого?

— А нічого!

— Ти нащо наплював?

— А так... Захотів та й плюнув! От захочу — ще наплюю!

— Тільки спробуй!

Грицька не злякала моя похмура погроза: він засміявся нахабно і знову чвиркнув у відро.

Зчепившись, ми покотилися в пилюку.

Розборонила нас якась тітка: стягла за комір Грицька, що духопелив мене — не жалів кулаків. Я теж одбивався, що було сили, але мені перепало набагато більше.

І коли тітка, надававши нам обом потиличників, спровадила Грицька у двір, а мене погнала по воду, я, правду кажучи, не витримав: заплакав. Ніс у одній руці порожні відра, а другою витирав очі і все промовляв крізь сльози:

— Начувайся!.. Я тобі покажу!.. Ти ще знатимеш!..

Й не так боліли мені натовчені боки та розпухла губа, як пекла безсила образа.

Відтоді Грицько не минав жодної нагоди зчепитися зі мною. Коли б я не проходив біля його двору, він завжди вистрибував із-за тину, налітав на мене з кулаками.

Скільки разів котилися мої відра з водою в пилюку! Скільки разів розбороняли нас дядьки і тітки! І скільки разів мені доводилося повертатись по воду!

І — диво дивне: я міг би спокійнісінько ходити іншою вулицею. Правда, було б це трохи далі, але я спекався б ненависного Грицька. Однак якась невідома сила примушувала мене ходити повз двір німого, наражаючись раз у раз на бійку.

Край оцим сутичкам поклав мій вірний друзяка — Ванько: він разом зі мною почав ходити по воду, і в перший же день ми одлупцювали Грицька. Правда, і зараз сили наші були майже рівні, але в нас було чотири кулаки, а в Грицька — тільки два. До того ж Ванько не розводив особливих церемоній: вибравши зручну хвилину, торохнув щосили відром по голові супротивника!

І хоч Ванькові дісталось потім од батька за погнуте відро, поле бою лишилось за нами: подряпаний, побитий, Грицько ганебно втік у двір. Вже звідти, з-за тину, кричав нам услід, щоб ми начувалися, та ми навіть не оглянулись. Взявшись за руки, рушили вулицею, і жодні воїни світу не несли з такою гордістю бойові нагороди, як ми синці та подряпини, здобуті у чеснім бою з супротивником.

А хіба доводилося дорослим повертатись додому з розпанаханою до пупа сорочкою? Іти, як на страту, стуляючи оті дві розідрані половинки

докупи — в марній надії, що вони якось самі по собі зростуться? Іти й гарячково думати, як пояснити мамі, наскільки необхідно, прямо-таки кров з носа треба було здертися на сосну з гладеньким стовбуром, де перші сучки так високо, що й кашкет упаде з голови, коли на них тільки глянути? І то тільки глянути! А я мав іздертись, забратися аж на верховіття. Цього вимагала моя хлоп'яча гідність, бо коли б відмовився, товариші мої сказали б, що я — боягуз, і мені тоді проходу не було б!

І я таки видряпався так, що наді мною було тільки небо, а підо мною — гострі верховіття сосен, бо ця, на яку я заліз, була найвища.

Дув вітер, сосна рівномірно погойдувалась, і я, вчепившись у тонкий стовбур, летів у блакитний простір, мов на велетенській гойдалці, аж дух мені забивало і лячно лоскотало в грудях. А внизу — страшно було й глянути! — ввіткнутими в землю сірниками стояли мої друзі з задертими догори головами.

А ти, мамо, замість того щоб пишатися оцим подвигом сина, починаєш суворо допитуватись, як це я примудрився розпанахати навпіл нову-новісіньку сорочку!

— Ну, я поліз на сосну... — починаю жувати слова.

— На сосну!.. Чого ж тебе понесло на оту сосну та ще в новій сорочці?

Тут я вже зовсім втрачаю мову. Відчуваю ж бо: що не скажу, мама все одно не зрозуміє, що нова сорочка і сосна мають між собою найтісніший зв'язок. Що коли б я був у старій, заношеній льолі, то, можливо, і не подерся б на сосну.

Тоді мама, втративши надію почути од мене хоч слово, дістає голку й нитки та й тиче мені до рук:

— На сам і зшивай! Сам собі будеш латати, як на тобі все так і горить!

І я, нічого не поробиш, беру голку, нитку та й сідаю кравцювати.

Не знаю також, чому дорослих не чіпали собаки, не товкли барани, не хвищали коні. Чи вони, дорослі, знали якесь слово, що кожного разу, цілі та неушкоджені, повертались додому?

Мені ж досить було появитися біля найсмирнішого цюці, як той ставав як скажений. Гавкав, аж вив, піднімався на задні лапи, напинаючи ланцюг, бризкав лютою піною. І, не дай боже, — зривався! Гнав тоді мене вподовж вулиці, поки я або врятуюсь од нього, злетівши на тин чи на дерево, або він таки ловив мене та й вихоплював ззаду отакений шмат штанів! І добре, як тільки штанів, а то, бувало, прихопить і шкіру.

Чому вони мене так ненавиділи? Не чіпав же їх ніколи, хіба що кинеш там грудочкою, намагаючись поцілити межі очі, особливо коли очі ті міцно заплющені, а їх власник солодко дрімає, пригрівшись на сонечку. Або постукаєш палицею по паркану чи, просунувши в дірку, шуряєш нею туди-сюди, поки з собаки й піна піде...

Все життя пам'ятатиму один прикрий випадок, чисто психологічного, так би мовити, плану.

Галина Іванівна була дуже молода і дуже красива. Така красива, що ми аж завмирили, коли вона заходила до класу.

І як же ми готували її уроки з української мови та літератури! Як намагалися один з-поперед одного піднести догори руки, щоб Галина Іванівна помітила нас та запитала! Яким дружнім "добридень" щораз зустрічали її, бо і в найпохмуріший день до класу разом із нею наче входило сонце!

І як жалкували, що ми — не дорослі! Щоб отак, як Віктор Михайлович, єдиний ще неодружений серед учителів, запросити Галину Іванівну до клубу в кіно або на виставу та й сидіти з нею поруч.

Одного разу Галина Іванівна задала нам додому письмову роботу. Ми мали написати, як помагаємо своїм батькам. Твір той треба було здати за два тижні.

Я довго думав, що писати. Мамі я помагав, хоч іноді й не так охоче, як мамі хотілося б. Особливо влітку, коли річка аж кричить — кличе до себе купатись, а тут поли осоружну кукурудзу чи підгортай картоплю! Однак я не ухилявся од праці, як не кривився. Бо хто ж його все те переробить, якщо я не помагатиму своїй мамі?

Але про це ж напишуть усі. Мені ж хотілося написати щось особливе. Щось таке, про що ніхто в нашому класі написати не зможе.

А для цього треба зробити щось незвичайне. Чого я досі ніколи не робив.

Нагода здійснити цей намір випала навіть швидше, аніж я сподівався: маму викликали на дводенну нараду до району, а ми із Сергійком лишалися на хазяйстві удвох.

Проводжали маму до залізничної станції: через ліс за три кілометри. Доріжка спершу бігла поміж соснами, і тут іти по ній було важко: гарячий пісок так і пересипався під ногами. Потім стежка гулькнула ліворуч, униз, попід вільхи, і наші босі ноги заляпотіли по пругкому прохолодному чорнозему. Поруч, ховаючись у густих заростях папороті, біг прозорий струмок. Колись тут протікала справжня річка. Вона починалася на тому самому місці, де тепер залізничний місток, що його чомусь у нас називають котлованом. Там били величезні джерела, але коли прокладали залізницю, то їх загатили. Вкинули туди, кажуть, не одну сотню мішків клоччя ще й привалили зверху величезними брилами, і

тепер з-під каміння б'ють тільки маленькі джерельця, даючи початок струмкові.

Вода там така ж смачна, як і в криниці, з якої ми носимо воду, і Микола клявся-божився, що на власні очі бачив, як зупинився пасажирський поїзд і пасажири, всі до одного, висипали з вагонів та й побігли із насипу: пити воду.

— А вантажні поїзди, — запевняв Микола, — так ті завжди зупиняються. Бо всі машиністи знають, яка там смачна вода.

Тож ми йдемо понад струмком, і мама все наказує, звертаючись до мене:

— Ти ж, Толю, дивися! У печі стоїть борщ. Коли поїсте, то віднеси в погріб, щоб не закис... А кашу розігрієте та й будете їсти з молоком...

— Та не забувай годувати порося! — вже з вікна кричить мені мама.

Мама поїхала, і ми залишились удвох. Стояли посеред колії і дивилися, як зникають удалині цяцькові вагончики: такі маленькі, як сірникові коробки. Аж не віриться, що в них — люди. І наша мама.

Сергійко часто зблимує світлими віями: от-от розреветься, і тоді я смикаю його за руку, сердито кажу:

— Гаразд, пішли! За витрішки тут гроші не платять! По дорозі повчаю брата:

— Чув, що мама казала? Щоб ми не бешкетували, не билися, порались по хазяйству... Дивися ж мені!

Сергійко тільки сопє, поспішаючи за мною. Хоч він уже в першому класі, та все ніяк не росте: такий же, як і два роки тому. Однак упертості йому не позичати. Як що, так: "Я сам!" І одпихає мене кулаками.

За це ми найчастіше й заводимось. Бо я страх не люблю упертих людей!

Хоч — яка він людина? Так, першокласник, витиральник.

Витиральниками прозвали першокласників за те, що дуже вже зручно витирати руки об їх стрижені голови! Як забруднив руки, так і шукаєш якогось шкета з першого класу.

Мама, коли я поб'юся з братом, все докоряє:

— Ти ж старший! Будь розумніший — поступись!

А сама, бач, ніколи не поступиться!

Пам'ятаю, як брат почав ходити до школи,— леле, що тоді було! Боячись запізнитися, він схоплювався, ще коли було темно, і, не ївши, не пивши, біг до замкненої школи. Сідав на ганку і, скулений, ждав, поки-то одчинять школу!

Одного разу його приволікла сторожиха. Саме приволікла, бо Сергійко всю дорогу орав ногами і кричав так, наче його різали.

— Маріє Олексіївно, заберіть-но дитину! Сидить під школою, як старчення, — ще простудиться!

І що мама з ним тільки не робила! І вмовляла, і била — не допомогло!

Отаке золото — мій молодший брат!

Бач, іде, мовчить, удає, немов і не чує. Немов і не йому я все те кажу!

Перший день минув без особливих пригод. Ми пообідали борщем, а кашу вирішили з'їсти увечері. Замість неї я дістав два шматки колотого цукру, твердого, як камінь, і дуже солодкого, і ми влаштували бенкет: випили з отим цукром уприкуску по три кухлі води. Сергійко, так той пив у приглядку, поклав цукор перед собою, дивився і пив. Со-олодке!

Пили б іще, та більше не лізло. В Сергійка аж очі почервоніли, і коли він устав, то вода булькала в ньому, як у закритій посудині.

Спати полягали пізно: брат не хотів роздягатися, та й мене все тягло до книжки. До того ж трохи лячно було гасити світло і лишатись у темряві.

Другого дня, повернувшись із школи, я вирішив прибрати в хаті, щоб мама, зайшовши, побачила і змитий стіл, і чистий, акуратно розставлений посуд, і помиту підлогу. Сергійко, правда, спершу огинався, але коли я йому пригрозив, що розповім мамі і вона не дасть йому гостинця, — погодився.

Я прибирав — брат виносив сміття. Повертаючись до хати, з надією питав:

— Уже?

— Уже, уже! — сердито перекиривляв я його. — Тобі б усе ганяти! На ось винеси брудну воду, бо я підлоги не домию. Та щоб одна нога була там, а друга — тут!

Сергійко взяв відро, неохоче посунув надвір. А я стояв посеред кімнати, і кімната аж сяяла, особливо там, де вже була змита підлога. Лишалось зовсім небагато, якийсь клаптик, та ще в сінях. Потім я

викручу ганчірку, як завжди робить мама, та й постелю на порозі, щоб не наносити грязі до хати.

Але де ж це Сергій? Чому його так довго немає? Чи не гайнув кудись гратися, кинувши відро? Ну, я ж йому! Сердитий, вибігаю на ганок, кричу:

— Сергійку!.. Сергійку-у!..

Мовчить. Хоч голову даю на відруб, що він мене чує.

— Сергію! — гукаю ще раз, уже й не надіючись, що він обізветься.

От же вреднющий!

Знаходжу брата аж на городі. Ще здалеку бачу його схилену постать: стоїть на колінах, щось робить, а поруч — відро.

Тихенько підходжу. Брат такий заклопотаний, що навіть не помічає. Нагорнув греблю, вилив туди брудну воду, пустив на маленьке озерце листок із калачика — човен. Нахилився і дмухає, ганяючи зелений човник від берега до берега.

— Ти що робиш? — питаю сердито у нього.

Брат зводить на мене втішені очі:

— Озеро...

Тут я вже не витримав! Раз-раз ногою по греблі — ось тобі озеро! Лясь-лясь по потилиці — ось тобі човен! Ще й доброго штурхана під бік: знай, як воду виносити!

Брат із ревом — на мене! Так і цілиться вчепитись зубами в руку. В нього звичка така: кусатися. Раз як ухопив за пальця — мало не відгриз.

Я побіг од нього до хати, а брат лишився надворі.

Гаразд, обійдусь і без нього. От хай тільки мама приїде, я їй розкажу, як він мені допомагав!

Набрав піввідра чистої води, домиваю підлогу. Аж двері — гурюк! — брат заскочив у хату! Лице перекошене, в руках — палюга. Я не встиг і на ноги схопитися, як він — повз мене, та до комода, та — торох по кофейникові!

Мені аж в очах потемніло, аж руки затіпались, коли я побачив, що він наробив!

Кофейник! Мій улюблений кофейник! Порцелянова посудина, біла, як лебідь, розмальована розкішними, немов щойно зірваними трояндами! Скільки годин просидів я перед ним, змальовуючи оті троянди, скільки втіхи мав я од нього! Коли ж перейшов із четвертого класу до п'ятого, сяюча мама піднесла його мені в подарунок.

— Назовсім?!

— Назовсім...

І ось лише черепки валяються на підлозі, і Сергіїще товче їх палюгою на борошно...

До цього часу я чомусь думав, що комини викладаються з міцнішої цегли. Або принаймні цегла ота кладеться у два-три ряди, а не ставиться на ребро. Можливо, по інших хатах так комини й складені, тож вони і досі стоять цілі-цілісінькі.

Наш же розвалився, мов іграшковий, коли ми розлюченим клубком накотились на нього.

Після того як гуркіт ущик, як чорна ядушна хмара попелу, сажі та паленої глини трохи осіла, покриваючи пилом усі речі в хаті, ми, налякані, приголомшені нежданою бідом, розчепили руки і подивилися один на одного. Стояли посеред цегли, перемазані, як чорти, і коли б нас оце побачили Ванько або Сонька, вони реготали б до сліз.

Але мені було не до сміху.

Зовсім не до сміху.

Бо про що ж я писатиму в тому самотійному творі?

АТОС, ПОРТОС, АРАМІС, ПАРАШУТ, РАКЕТА Й ПОТЯГ

Нещодавно, перебираючи папери, я знайшов старе поблякле фото: молода ще жінка сидить на ганку, освітлена вечірнім, при заході, сонцем. В пенсне з тоненькими шнурочками (такі тепер не носять), простоволоса, у стоптаних капцях. То — моя мама. А побіля неї, східцем нижче, примостився підліток, у темній сорочці, в штанях, із яких він давно вже виріс, і скуйовджена, непригладжена чуприна його стирчить на всі боки. Підліток читає книжку, для нього, здається, не існує нічого на світі, крім отих сторінок, засіяних густими рядками літер. Зайде сонце, все темніше ставатиме довкола, а він пожадливо ковтатиме рядок за рядком, підносячи книжку все ближче і ближче до очей, бо вже зливаються літери, розпливаються, втрачаючи чіткі свої обриси.

А коли зовсім стемніє, він з жалем одірветься від читання і побреде, немов п'яний, до хати. І разом із ним, товплячись у вузьких сінешніх дверях, чіпляючись шпагами й шпорами, підуть веселі, хоробрі, життєрадісні мушкетери його величності короля Людовіка

Чотирнадцятого та й, посідавши до столу, стукотітимуть нетерпляче великими кухлями, кличучи корчмаря.

— Ось я тебе постукаю! Ти що: хочеш останню чашку розбити?

Атос, Портос, Арамис і д'Артаньян перелякано ховаються під стіл, а я одсуваю поспішно чашку, тим більше що не вина наллє туди мама — напою, гідного справжніх мужчин, — а кислого молока.

Швидко п'ю оте молоко, заїдаючи черствим куснем хліба, так же швидко прочищаю місце — ближче до лампи, і знову — носом у книжку. Якись півгодини після вечері, поки мама порається біля посуду, я маю законне право посидіти з книжкою. То вже потім, як мама ляже, буду канючити в неї "трошки", "ще трошки", "ще остілечки", "ось до цього рядочка", а зараз я боюся прогавити хоча б хвилину.

— Відчепись! — бурчу до брата, який лізе до мене.

Але Сергійкові нудно самому. Він бере виделку і кладе її на книжку — якраз туди, де я читаю.

Я нетерпляче скидаю виделку на підлогу.

Сергійко лізе під стіл, довго там нишпорить, потім знову підсуває мені виделку.

— Відчепись, бо заїду! — сичу я сердито і жбурляю виделку додолу.

Брат, здається, дав мені спокій. Знайшов виделку, чаклує з нею біля лампи. Та не встиг я забутись за книжкою, як він ще раз суне мені перед очі оту прокляту виделку.

Тут я вже не витримую. Люто хапаю виделку, щоб пожбурити її в брата,— і виделка сама летить на підлогу, а я стрибаю по хаті, розмахуючи рукою: Сергіяка не даремно чаклував біля лампи! Він розпik крадькома ручку виделки та й поклав мені на сторінку.

Брат переревів, я пересичав, студячи опечене місце розтертою картоплиною, мама, подивившись на пальці, сказала, що нічого не буде — заживе до весілля, і ми тихо-мирно вляглися спати. Але я ще довго не можу склепити повік.

Перед очима юрмляться хоробрі мушкетери, дзвенять у поєдинках шпаги, бабахкають пістолети, спливає прекрасне обличчя підступної міледі, — казковий, яскравий, такий неподібний до нашого сільського життя світ. Я намацую під подушкою книжку — непоказну, зачитану, з обшарпаними палітурками, — яка схожа на чарівну скриньку: досить розгорнути її — і звідти з мелодійним дзвоном простягнеться добра, мудра рука письменника, поведе за собою. І я нетерпляче заплющую очі: хоч би швидше минула оця нікому не потрібна ніч та настав ранок!

Книжки брав у шкільній бібліотеці, а потім мені пощастило: я натрапив на скарб.

У комірчині, в найтемнішому та найдальшому од дверей кутку стояли один на одному два великі ящики, збиті з грубих дощок. Я довгий час не звертав на них уваги, а потім зацікавився і запитав про них маму.

— Це — речі вчителя, який виїхав од нас,— пояснила мама, їй, мабуть, не сподобався вираз моїх очей, бо вона відразу ж додала: — Дивись мені: не смій і торкнутись тих ящиків! Чуєш?

— Та чую, — нехотя відповів я і відійшов, замислений, од мами.

Два отакенні ящики! Цікаво, що в них може бути? От би заглянути до них хоч краєчком ока!

І чого невідомий той учитель не їде по них? Коли б там був посуд чи одяг, він давно вже забрав би їх до себе.

Що ж там може бути?

Якісь цікаві прилади? Мідні трубки, наприклад, що за ними полюють усі хлопці села: дістають на самопали. Один кінець заплескується, потім просвердлюється дірочка, потім прикріплюється дротом до дерев'яної ручки — і зброя готова! Тепер черга за сіркою.

І довго не може здогадатися мама, куди діваються сірники. Не встигне купити десяток коробок, як уже й нема.

То, може, там мідні трубки? Або вогнепальна зброя?

Хвастається ж Микола, що знайшов у себе під стріхою наган із набоями. Обіцяв показати, навіть вистрелити, та все зволікає, випробовуючи наше терпіння.

Оті таємничі ящики мені як більмо на оці.

Кілька разів, користуючись маминою відсутністю, залазив я в комірчину, обмацував грубі, погано обстругані дошки.

Врешті не витримав. Вибравши годину, коли мама пішла на батьківські збори, а Сергійко погнав із товаришами до лісу, взяв сокиру, прокрався до комірчини. Запалив свічку, приліпив на край діжки.

Ящики стояли один на одному, загадкові і таємничі. Видно було, що з того часу, як їх поставив отут учитель, ніхто до них не доторкався: дошки аж сиві од пилуки, а з одного боку бородою старезного дідька звисає густе, обсипане пилом павутиння.

Обережно просуваю лезо сокири в щілину, починаю підважувати верхню дошку, міцно прибиту гвіздками. Дошка вищить так, наче я видираю їй зуби, і я, шарпнувши раз-другий, завмираю та прислухаюся, чи ніхто не почув отой скрип.

Нарешті поміж дошкою та стінкою ящика утворилась щілина, достатня для того, щоб просунути руку. Відклавши сокиру, обережно просуваю долоню і намагаюся тверді палітурки книжок.

Перше почуття, яке мене охопило, — це прикре розчарування. Я чомусь вирішив, що то підручники, і мені здалося, що учитель навмисне набив ними ящики, аби поглумитися з мене.

Уже й сам не знаю, для чого дістав верхню книжку. Вийняв, підніс до свічки і — завмер. Джек Лондон! Оповідання й повісті!..

Я часто мріяв про скарби. Важкі золоті дукати і драхми. Персні із смарагдами і діамантами, кубки і чаші, всіяні коштовним камінням. Шаблі, пістолі й мушкети, оздоблені золотом. Але тільки зараз я зрозумів, що може відчути шукач скарбів, коли наткнеться лопатою на залізну посудину. Коли вивалить із ями казан, зіб'є нетерпляче кришку і побачить коштовності!..

Мені зараз здалося, що свічка спалахнула ясно і весело, осяяла найтемніші закутки. Тремтячими пальцями перегортав пожовклі, читані-перечитані сторінки, — неждане, казкове багатство, що звалилось на мене.

Увесь верхній ящик був набитий книжками. Обережно, одну по одній, діставав я їх протягом літа й осені, і чим менше лишалося непрочитаних книжок, тим важче було до них добиратися.

Я так і не встиг довідатись, що ж заповнено до нижнього ящика: в грудні приїхав отой учитель та й забрав обидва ящики із собою.

Коли я повернувся з школи та довідався про це од мами, то відразу ж побіг у комірчину: ніяк не міг повірити, що ось зайду і не побачу мовчазних своїх друзів, які терпляче чекають на мене.

Але там було порожньо. Тільки звисало із стін порване павутиння та гостро пахло зачерствілою пусткою: цілий світ поїхав од мене, запакований в оті грубі ящики, і я стояв, жорстоко пограбований, без шеляга в кишені.

Печально зітхнув і вийшов, зачинивши щільніше за собою двері...

Щоб більше ніколи сюди не вертатися...

Хоч і гнівався дуже на отого вчителя, який не міг почекати хоча б до весни, однак не міг не відчувати і певної вдячності до нього. Адже якби не він, не оті його ящики, я хтозна-коли зміг би читати такі цікаві книжки.

Що приносили мені стільки втіхи.

Що породжували в моїй розпаленій уяві звабливі мрії.

В ті далекі часи не було ще супутників і польотів у космос: людина піднялася трохи вище хмар на звичайнісіньких поршневих літаках, тож ми і мріяти не могли про космічні мандрівки, хоч з ракетною технікою уже зав'язували практичні стосунки.

Разом зі мною вчився якщо не майбутній Ціолковський, то принаймні Головний конструктор потужних ракет, за допомогою яких людина одірвалася од Землі та й полинула в космос. І якщо його ім'я не стало ушлявленим у наші дні, то в цьому винна війна: Гриць Побігай дев'ятнадцятилітнім юнаком загинув на фронті.

У той час єдиною відзнакою, яка засвідчувала, що Гриць має справу з піротехнікою, була густо всіяна порохом права щока. То Гриць

випробовував нове пальне для ракети, і воно загорілося раніше, ніж він встиг відскочити. Постраждав разом із Грицевою щокою і курник, в якому потай од батьків провадилися досліди, — дощенту згорів, але то вже дрібниці, що про них не варт і згадувати!

Мати тулила до обпаленої синовії щоки мокру ганчірку, тато знімав паска: не для того, звичайно, щоб гладити ним синка по голівці! Але що людина не витримає, на що вона не піде заради науки!

Тож Гриць, ще не встигло як слід охолонути місце, настьобане батьком, взявся робити нову ракету. Щоб вона була отака-о, щоб піднялася аж отуди-о, а впала щоб аж отам-о!

До створення ракети він залучив мене, Ванька і Миколу.

Майже місяць ми так і ходили, нерозлучні, злютовані спільною справою. Уриваючи кожну вільну хвилину, пробиралися в ліс, у густий молоденький сосняк, посеред якого була влаштована таємна майстерня. Там ми різали, пиляли, стругали, збивали, склеювали — з наших рук не сходили синяки та подряпини.

І ось ракета готова. Довжелезна, із соснини, з загостреним попереду корпусом, з короткими крилами і трубчастим хвостом. Вона нагадує нам велику стрілу, націлену в небо. Гриць розвертає рейки так, щоб ракета летіла в глиб лісу, але я заперечую:

— Там як упаде — довіку не найдеш! Давай на село!

— А як кому на голову? — запитує обережний Ванько.

— А ти не на наше — на сусіднє давай!

Гриць слухняно націлює рейки на сусіднє село: туди хай летить, чужих голів нам не жаль.

В ракеті — чотири склянки пороху й сірки, перемішаних, щоб не так швидко горіло. З вузького сопла звисає змочений гасом гніт. Він тягнеться через увесь стартовий майданчик, щоб ми, підпаливши, встигли одбігти та поховатись за тим он горбом.

— Ну, давай! — нетерпляче квапить Микола.

Та Гриць, як і всякий справжній конструктор, не поспішає: причіпливо оглядає ракету, смикає навіть за крила, перевіряючи, наскільки вони міцно приклеєні.

— Та годі тобі! — не витримую врешті і я, а Ванько додає:

— Полетить... Як не розвалиться, то полетить.

Гриць нарешті дістає сірники, кричить: "Старт!" і запалює кінець гноту. Ми щодуху мчимо до сховища.

Попадали. Притулились до землі. Завмерли.

Глухими молотами гупали наші серця, відлічуючи повільні секунди. І коли нам почало здаватися, що гніт давно вже погас, що ракета так і не полетить, — розколовши тишу, пролунав оглушливий вибух, і вище сосон злетіли уламки ракети...

Розчаровані, пригнічені невдачею, ми підійшли до стартового майданчика. Микола покопирсав босою ногою уламок рейки, подивився презирливо на приголомшеного Гриця:

— Конструктор!.. Ех, ти!..

А ще я мріяв стати парашутистом.

У той час вся наша країна захоплювалася парашутним спортом. У кожній майже газеті друкувалися фото парашутистів-рекордсменів. Ковтаючи заздрісну слину, ми розглядали вольові мужні обличчя, стрункі постаті в комбінезонах з парашутами на грудях і на спинах. Кожен із нас, не вагаючись, не задумуючись, стрибнув би з літака. Адже це так просто: потягнув за кільце — і чекай, поки над твоєю головою сніжно-білою квіткою розпуститься шовк!

Я не раз стрибав у мріях. Стояв на крилі, і вітер бив мені в груди, і пілот махав рукою, що пора вже покидати літак. Але я вирішив побити всі світові рекорди і вперто показував йому пальцем у небо:

— Вище! Ще вище!.. Іще!..

У пілота аж зеленіє од страху обличчя, бо так високо він ще ніколи не залітав, і тоді я, махнувши йому на прощання рукою, кидаюся головою униз.

Каменем падаю до землі, не розкриваючи парашута. Кілометр. Другий... Десятий... Двадцятий... Тридцятий...

А на землі застигли люди. Не відриває очей Павло Степанович, завмер Віктор Михайлович, верещать од страху дівчата, стискає руки поблідла Оля. А я падаю, падаю, падаю, і лише тоді, коли до землі — рукою подати, розкриваю парашут...

Опускаюся посеред шкільного подвір'я. Відстібую лямки і, ні на кого не дивлячись, прямую до Наркома Оборони, який спеціально примчав із Москви, щоб прийняти мій рапорт.

— Товаришу Нарком, парашутист Толя стрибнув із висоти п'ятдесят кілометрів!

Нарком обіймає мене і дарує малокаліберку... Або ще краще: справжню гвинтівку, шаблюку й маузер. З відповідними написами на кожному з подарунків, щоб не одібрав голова сільради, коли я з гвинтівкою через плече, з шаблюкою та маузером при боці походжатиму поважно селом.

Мрії, мрії! Які вони далекі од реальної дійсності! Бо не благородний шовк — звичайнісіньке полотняне простирadlo, тихцем поцуплене з комода, пішло на виготовлення парашута. Простирadlo з акуратно прорізаною діркою посередині, прихоплене по кінцях вірьовкою, що на ній мама розвішує сушити білизну, а тепер маю повиснути я.

І не крило літака піді мною — дах звичайнісінького сарая. Натовп людей заміняє Сергійко, а Наркома Оборони — босонога Сонька.

— Стрибай! — гукає нетерпляче Сонька. — Довго ми тут стирчатимем?

— Зачекай, — відповідаю їй згори. — Хай трохи стихне вітер.

Вітер — просто зачіпка. Ніяк не можу одірватись від даху. Коли б це було крило літака, я давно б уже шугонув униз головою, адже там не видно нічого. А тут я бачу і цеглу, розкидану по землі, і пеньок — трохи праворуч, і смітник — трохи ліворуч. Ану ж приземлюся на отой пеньок або стукнуся об оту он цеглину!

— То я пішла! — кричить мені Сонька. — Як надумаєшся — пришлеш Сергійка!

— Зараз стрибаю!

Вдихнувши якомога більше повітря, міцно заплющую очі та й відштовхуюсь од даху.

Чи то заплутались стропи, чи забракувало висоти, тільки парашут не розкрився, і я штопором урізався в смітник!

Не сигналили тривожно санітарні машини, не бігли до мене санітари з носилками: я сам вигрібся наверх, весь у помях, як манія, а Сонька реготала, аж качалась по двору.

Парашут ми потім спалили. Не класти ж назад у комод простирadlo з отакою діромахою посередині! І мама довго грішила на сусідку, недорахувавшись одного простирadла.

Та ще Сергій, коли ми з ним сварилися, час од часу погрожував:

— А я мамі скажу... Ага!

Хоч він же сам бігав по сірники, щоб розпалити вогонь, що на ньому згорів парашут...

А одного разу заманулося нам зупинити поїзд.

Якось Микола прийшов до школи, шкутильгаючи на перев'язану ногу.

— Де забив?

— У лісі. За мною паровозна бригада ганялася, то я на пеньок налетів!

— Чого ж вона за тобою ганялася? — А я поїзд зупинив!

— Бре?

— От тобі й бре! — аж образивсь Микола. І як ми до нього не приставали, ніяк не хотів розповісти, яким робом зупинив отой поїзд.

Врешті розповів-таки.

— Стою ото я біля котлована, аж іде товарняк. Чах-чах! — на підйом, важкий, вагонів на сорок... Я взяв каменяку та — трах! — по вагону! А тоді по другому — трах! Тут він і зупинився. Я — навдьори, а вони всі за мною. Кондуктор попереду, за ним — машиніст, а позаду вже кочегар... Якби спіймали — на шмаття роздерли б!

— Ну-у-у?

— От тобі й ну! А ти як собі думаєш: це ж не підвода — поїзд!

— І довго вони за тобою ганялися? Микола прискалив око, подивився на сонце:

— Та так що з годину... Вже як другий поїзд підійшов і почав тутукати, вони облишили мене та й повернулися.

Цілий день Микола ходив героєм, пригадуючи все нові й нові деталі неймовірної історії. І ми з Ваньком, аж позеленілі од заздрощів, домовились і собі зупинити поїзд. Тільки вже не вантажний, а пасажирський, щоб ганялася за нами не лише бригада, а всі до одного пасажири. Так чоловік із чотириста!

Відразу ж після уроків подалися до залізниці. Вже біля котлована Ванько вийняв із кишені ганчірочку, розгорнув, простягнув мені жменю товченої крейди:

— Маж морду!

— Навіщо?

— Щоб не впізнали.

Нашмарували крейдою обличчя, ще й розвернули кашкети: козирками назад, щоб зручніше драпати лісом. Взяли по добрій каменяці, стоїмо, чекаємо.

— А мо' не буде?

— Буде... Він завжди о цій порі приїжджає... О, чуєш, уже пихкотить!

Я прислухався. І справді, за поворотом лунало глухе чахкання. Ось воно ближче... ближче... з-за повороту виткнувся паротяг, пихкаючи димом, помчав прямо на нас, тягнучи за собою зелені вагони. Мені вже видно машиніста, що виткнувся з будки, — дивиться вздовж залізниці. Ось він побачив наші обличчя, розреготався, і так, сміючись, промчав мимо, а потім замигтіли вікнами пасажирські вагони.

— Кидай! — закричав відчайдушно Ванько.

Я розмахнувся, пожбурих каменяку, що духу метнувся до лісу. Ванько летів попереду, тільки лопотіла сорочка та миготіли чорні п'яти. Гілки боляче стьобали по обличчю, по грудях, кущі аж тріщали, та ми зупинилися не раніше, ніж одбігли добрі півкілометра.

Стали, нашорошили вуха. Ніхто ніби не женеться. Не тріщать гілки, не лунає сердита лайка. Тільки чахає, віддаляючись, поїзд.

Невже не зупинився?

Почекавши ще трохи, обережно пішли назад.

— Ти ж із кущів одразу не витикайся! — повчав по дорозі Ванько.— Може, вони когось висадили та й од'їхали подалі, щоб ми подумали, що їх уже нема... А тоді — цап-царап! — та й у тюрягу!

До узлісся, зважаючи на таку можливість, підповзали рачки.

Підповзли, довго придивлялися та прислухались.

Мовби нікого. Аж тоді обережно, готові щомиті дременути назад, вийшли до залізниці.

Колія була порожня. Ми, розчаровані, стояли на ній, не розуміючи, чому ж не зупинився пасажирський поїзд. Адже цілились ми на совість, та й машиніст же нас бачив...

Ще раз виходили ми до колії — пробували зупинити отой пасажирський, і тільки даремно пробіглись лісом.

Тоді наш однокласник Петро, у якого батько працював на залізниці, сказав:

— Тю, дурні, хіба ж так зупиняють? Так ви довіку його не зупините!

— А Микола ж зупинив!

— Бреше Микола, от що! Хіба ви його не знаєте? Він посміявся з вас. Щоб зупинити поїзд, треба з червоної хустки зробити прапор, стати посеред колії та й махати, поки паровоз тобі у пузо впреться.

— Еге, впреться... А як розчавить? — засумнівався Ванько.

— Ще можна салом... Натерти салом колії — паровоз забуксує і стане.

Нам припав до смаку другий спосіб, а не перший. Бо моя мама не носила червоної хустки, у Ванька ж не було й матері. Можна позичити

хустину в Соньки, але ми боялися, що вона розплеще. Баба ж, а не чоловік!

Крім того — справді було трохи лячно! Добре, як машиніст не зазіваєється — вчасно зупиниться. Ану ж не встигне загальмувати!

Ні, салом таки безпечніше. Безпечніше і, мабуть, надійніше.

У Ванька не було вдома сала: давно поїли. Хрюкав тільки у хліві підсвинок, так його Ваньків тато збирався різати аж на різдво. У нас же вдома лежало старе сало: мама заправляла ним борщ.

— Нічого, згодиться й старе! — розвіяв наші сумніви Петро.

Я забрав усе сало, бо його було не так уже й багато. До того ж ні я, ні Сергійко не любили, коли мама заправляла борщ салом, нам більше подобався борщ із олією.

Не жаліючи сил, натирали ми рейки. Навіть шпали помазали шкуратками.

І знову нас ждало гірке розчарування: поїзд і не думав буксувати на рейках. Промчав мимо нас, хоч би тобі що!

— А скільки ви змазали? — поцікавивсь Петро, коли ми другого дня стали йому докоряти.

— По цілісінській рейці!

— Ге, по рейці! По рейці мало... Поїзд проскочить і не оглянеться!

— По скільки ж треба?

— По кілометру, якщо не більше!

— По кіло-ометру? Що ж ти, свиня така, зразу не сказав? Я б же оте старе сало і не переводив даремно!

— Нічого, ти не журися, — втішив мене потім Ванько. — Може, твоя мати ще на тебе й не подумає... От зачекай, тато заколють на різдво кабана, тоді й два кілометри змажемо!

Так і не вдалося нам зупинити поїзда. І не тому, що на кабанові, якого заколов Ваньків тато, бракувало сала. Просто інші клопоти обсіли наші неспокійні голови, бажання зупинити поїзд потроху віддалилось, зникло на безкінечних рейках часу.

ТРІШКИ ПРО АЛГЕБРУ, "ТОВАРИЩЕЙ" ТА ГАЛИНУ ІВАНІВНУ

З усіх учителів ми найбільше боялися Павла Степановича, завпеда, що викладав у нашому класі алгебру.

Високий, ставний, він мовчки проходив шкільним подвір'ям, строго поблискуючи скельцями окулярів, і, коли це траплялося під час перерви, гамір одразу вщухав, і навіть найбільші забіяки ставали тихі та смирні, як ті овечки.

А коли, бувало, якийсь школяр розлетиться — наскочить на Павла Степановича, учитель не лаяв, не кричав на нього. Він тільки серйозно дивився на порушника спокою і коротко запитував:

— Ну?

І цього було досить, щоб учень відразу втратив увесь свій запал.

Найбільшою карою у нас вважалося, коли викликали до Павла Степановича на розмову.

Я теж кілька разів стояв у кабінеті завуча: маленькій кімнатці з столом, двома стільцями та книжковою шафою. І прямо скажу, відчував там себе препогано.

Павло Степанович мав звичку довго "не помічати" викликаного учня. І чим більшою була шкода, тим довше тривала мовчанка.

Стоїш, було, коло дверей, переступаючи з ноги на ногу в смертельній нудзі, а Павло Степанович, нахиливши велику посивілу голову, щось пише та й пише, і тільки чутно, як рівномірно скрипить перо, виводячи чіткі строгі літери. Врешті зведе голову, гляне на тебе так, наче не він тебе викликав, а ти сам напросився до нього, коротко кине:

— Ну?

І ти, переминаючись, скліпуючи, шморгаючи, ковтаючи закінчення слів, починаєш белькотати про Вальку, яка пробігала мимо тебе, і про свою ногу, яка візьми та й простягнися їй на дорозі?

— Ну, далі?

Що ж далі. Далі відомо: Валька гепнулась на підлогу, а ти он стоїш...

— Все? — запитує Павло Степанович, і глузливі вогники починають спалахувати в його очах.

Ти ще більше похнюплюєшся, усім своїм єством показуючи, що більше нічого не маєш сказати.

— Герой! Ну, герой! Бігла дівчина, а він їй — підніжку! Я ніколи не думав, що ти отакий боягуз. Бо тільки боягузи знущаються із слабших, із тих, хто не може дати їм здачі.

Все стискається в тобі в якийсь слизький, бридкий клубочок. Стоїш і не знаєш, куди й дітись од сорому. Павло ж Степанович, ще трохи подивившись на тебе, так же тихо скаже:

— Можеш іти!

І ти виходиш од нього, ледь переставляючи ноги. Особливо оту, що через неї перечепилася Валька. І треба ж було їй пробігти саме повз тебе! Ніби інших хлопців не було на той час у коридорі.

Ніколи не кричав на нас Павло Степанович, а боялися ми його більше за всіх учителів.

Тож цілком природним був мій відчай, коли Павло Степанович став викладати в нас алгебру і я ніяк не міг її зрозуміти.

Я-то її розумів, але не так, як інші. Ну, ніяк не міг уявити, як це можна додавати, віднімати, множити й ділити не цифри, а літери! І коли я списував із дошки, що $A+B=C$, все моє єство бунтувало, кричало, і мені хотілося задушити кожну оту літеру, як найлютішого ворога!

На другий день у мене в єдиного не було виконане домашнє завдання. Я міг би просто-напросто списати у Ванька, але отой бунтарський протест був сильніший від страху одержати незадовільну оцінку.

Павло Степанович мовчки вислухав мої плутані пояснення, так же мовчки пішов од моєї парти до столу. На загальний подив, він не розкрив класний журнал, не вивів проти мого прізвища незадовільну оцінку. Про

щось хвилинку подумав, потім, наче нічого й не трапилося, став пояснювати наступні правила.

Тільки після дзвінка наказав:

— Після уроків зайдеш до мене.

— Попаде ж тобі на горіхи! — журився разом зі мною Ванько. — Він тебе до смерті занукає.

Коли скінчились уроки, я несміливо постукав у двері завуча.

— Увійдіть!

Павло Степанович, на мій великий подив, цього разу і хвилини не тримав мене біля дверей.

— А, це ти! Ну, проходи!

І коли я підійшов до столу, показав на стілець:

— Ну, сідай!

Я сів — на самісінький краєчок. Дивився на облізлі, аж білі, носки своїх черевиків, а всередині у мене все стискалося в сіренький клубочок.

Павло Степанович пройшовся сюди-туди по своєму тісному кабінеті, зупинився біля мене, поклав на моє плече руку:

— Так не виходить нічого з алгеброю?

Я наважився звести голову, подивитися в обличчя вчителя: очі його сміялися. Спалахували за скельцями веселими вогниками, і не було в них звичної строгості.

Павло Степанович підсунув інший стілець, сів поруч.

— А знаєш, я колись точнісінько так не міг сприйняти, щоб літерами можна було оперувати, як цифрами... А потім алгебра стала найулюбленишим моїм предметом. Ну, давай помізкуємо удвох.

За годину я вийшов од Павла Степановича... Та де вийшов — вилетів! Ушкварив таким галопом, що мало не збив із ніг Ванька, який терпляче чекав на мене.

— Ну, що? Що він там тобі сказав?

Я ухопив його кепку за козирок, насунув її йому аж на очі, закричав щосили на вухо:

— А плюс Б дорівнює С!

З того дня Павло Степанович не здавався мені таким суворим, як раніше. Хоч поважав я його від того не менше.

А от нашого класного керівника Віктора Михайловича ми зовсім не боялися, зате дуже любили. Прямо-таки жити без нього не могли! Він-то без нас ще міг би прожити, а ми без нього — ніяк!

Я вже говорив, що Віктор Михайлович був дуже молодий. І, незважаючи на оту свою молодість, він зовсім не ганявся за напускною солідністю, як це робила більшість молодих учителів. Він був нам скоріше старшим товаришем, аніж строгим керівником, і тому в нас майже не було од нього таємниць.

Пам'ятаю, як взимку, на великій перерві, наш п'ятий "Б" воював із шостим "А". Нас було менше, і шестикласники, незважаючи на наші відчайдушні зусилля, зламали наш опір та й погнали з поля бою.

— Ур-р-а!

Ми ганебно втікали, а нам у спину, в потилиці гупали сніжки ворожих вояків.

Тоді Віктор Михайлович, який стояв саме на ганку, не витримав. Скинув пальто, метнувся нам навперейми.

— Ану, хлопці, за мною!

Схопив грудку снігу і перший побіг назустріч "ворожому війську".

Тепер уже наше "ура" лунало над полем бою. Кричали ми так грізно, бігли за нашим учителем так дружно, що шестикласники після короткої, але лютої сутички кинулись навітікача.

— Стійте, хлопці, лежачих не б'ють! — підняв Віктор Михайлович руку, коли ми, загнавши ворогів у приміщення, поривалися добити їх у коридорі.

Розчервонілі, горді, поверталися ми з великої перерви.

І як же ми пишалися нашим керівником! З яким захопленням дивились на нього! Такого ж червоного, як і його учні, з ніг до голови заліпленого снігом. Бо шестикласники, одбиваючись, у першу чергу намагалися поцілити в нашого командира.

От який наш Віктор Михайлович!

Дуже подобалось нам і те, що він ніколи не звертався до нас із ненависним, остогидлим нам словом "діти". Воно, оте слово, принижувало нашу гідність. Бо як полоти чи копати город, носити воду, рубати дрова, пасти худобу, прибирати в хаті, так ми вже не діти, ми вже дорослі, нас уже й "женити пора" й "віддавати скоро заміж". А як у класі, за партою, так — "діти"!

Особливо допікала нам отими "дітьми" учителька російської мови та літератури Варвара Іванівна. "Здоровствуйте, дети", "тише, дети", "дети, будьте внимательны", "кто скажет мне, дети, когда родился Пушкин"... "Дети, дети, дети",— так і сипалося з її вуст. І одного разу ми змовились мовчати, коли вона буде називати нас дітьми.

— Здоровствуйте, дети!

Ми стоїмо і ні пари з вуст.

Варвара Іванівна, що звично розігнала до столу, зупинилася, вражена. Їй, мабуть, здалося, що вона просто не почула нашої відповіді.

— Дети, здоровствуйте!

Ми й далі затято мовчимо.

По обличчю вчительки поповзли червоні плями.

— В чём дело, дети? Почему вы молчите?.. Ваня Петренко, отвечай мне, в чём дело!

Вона завжди зверталася до Ванька, коли траплялася якась подія в класі. Чомусь була переконана, що мій товариш причетний до всіх витівок.

А все — Ванькова чесна натура. Ніколи не може змовчати, завжди так і вискочить із своїм дурним язиком.

Якось ми писали диктант. З російської мови.

— "Полы сыры", — диктувала нам учителька. — Написали, дети?

Банько, червоний як рак, підняв руку.

— В чём дело, Петренко?

— Варваро Іванівно, я цього не буду писати!

— Почему?

— Бо воно соромітне...

Так і зірвався диктант через Ванькову заяву. Ми давилися сміхом, хихотіли, підштовхували один одного ліктями, показуючи оті злещасні два слова, що на них звернув свою цнотливу увагу Ванько, і наробили стільки помилок, що у Варвари Іванівни аж волосся сторч стало!

Відтоді Варвара Іванівна завжди з певною підозрою ставилась до Ванька: чи не викине він чергового коника!

Тож не дивно, що зараз учителька в першу чергу звернулась до Ванька:

— Отвечай же, Петренко!

Ванько зітхнув, звів на вчительку чесні очі:

— Варваро Іванівно, ми вже не діти!

— Кто же вы? — вражено запитала Варвара Іванівна.

— Ми товарищі!

Я й досі дивуюся, як у Варвари Іванівни вистачило педагогічної витримки не розреготатися, дивлячись на деяких "товарищей", що стояли за партами — "от горшка — два вершка"! Однак вона не розсміялася, навіть іскорці сміху не дозволила пробитись на свої очі. Вона тільки трохи помовчала, а потім серйозно сказала:

— Хорошо, быть по сему: я к вам буду обращаться, называя вас товарищами... А вы знаете, что такое "товарищ"? Какие большие, невероятно большие обязанности накладывает это слово на тех, кого так называют? И что нужно делать, чтобы быть достойным этого обращения? Ибо слово "товарищ" произносили, обращаясь к великому Ленину. С этим словом шли под пули, под пытки, на смерть бойцы революции, герои гражданской войны. Слово это помогало возводить Днепрогэс и Магнитку, преобразовывать нашу великую Родину... Вот что значит — "товарищ", товарищи дети!

Як зачаровані, слухали ми вчительку — боялись дихнути. І спасибі вам, Варваро Іванівно, що ви не розгнівались на наш отой вибрик, не кричали, не кликали директора або Павла Степановича. Спасибі за те, що, скінчивши запальну промову свою, ви серйозно звернулися до нас:

— А теперь — здравствуйте, товарищи!

Задзвеніли шибки, стеля здригнулась од нашого "здравствуйте"!

І принаймні весь той навчальний рік ми вели перед по успішності з російської мови та літератури.

До того нас зобов'язувало горде, високе слово "товарищ"...

Віктор Михайлович, звертаючись до нас, називав не дітьми, не товаришами, а просто хлопцями і дівчатами, як своїх молодших друзів. І, їй-богу ж, це страшенно подобалось нам і ніскільки не підривало його авторитет!

А як він умів нас запалити, зацікавити найнуднішою, здавалося б, справою!

Пригадую, як ми, старшокласники, під час жнив ходили збирати колоски.

Виходили на колгоспне поле дуже вранці: в колонах, клас за класом, під червоним прапором, директор і завуч — попереду, учителі — збоку, кожен біля свого класу. На краю скошеного поля, всіяного копами, зупинялися, і директор, витерши хустиною змокрілого лоба, звертався до нас із коротенькою промовою.

Потім до нас підходив бригадир — дядько Іван, Миколин батько, і розводив нас по полю.

— Так, значиться, так: щоб не лишилося після вас жодного колосочка! Ясно?

— Ясно! — кричали ми вріднобій.

Віктор Михайлович з таємничим обличчям помахав нам рукою, скликаючи до себе.

— Знаєте, що кажуть про нас семикласники? Що нас не треба було і в поле виводити, бо ми ще не доросли колоски разом з ними збирати... То що будемо робити?

Микола, не довго думаючи, запропонував упіймати хоч одного семикласника і оддухопелити.

— Ні, так не годиться, — заперечив Віктор Михайлович.— Побити їх треба, але не одного, а всіх... І не кулаками їх треба бити...

— Кийками? — здогадався Ванько.

— Колосками, а не кийками! От вони хвастають, що сильніші од нас. А ми давайте гуртом дружно візьмемось та й назбираємо більше од них колосків. Ну, як, згода?

— Згода! Згода! — закричали ми, вимахуючи торбинками.

— Тільки без галасу! Петренко, куди побіг? Я ще не все вам сказав. Про Гавроша читали?

— Читали! Читали!

— От і уявіть, що кожен із вас — Гаврош. А семикласники — буржуйські війська. Колоски ж — розсипані по полю набої. Кожен зайвий колосок — це постріл у ворога з боку комунарів, що засіли на барикадах. І чим більше ви назбираєте отих набоїв, тим повнішою буде перемога Паризької комуни над ворогом... Ясно?

— Ясно! Ясно!

— А раз ясно, то — вперед!

— Гур-р-ра!

І двадцять дев'ять гаврошів, войовниче вимахуючи торбинками, кинулися на стерню...

В той день наш клас здав найбільше колосків. Назбирали ми їх стільки, що вистачило б на всіх семикласників району.

А що ж! Хай знають, як-то ми "не доросли", буржуї задрипані, хай не лізуть воювати паризьких комунарів!

Навіть Павло Степанович, здивований, допитувався у нашого керівника:

— Чим ви їх так запалили, Вікторе Михайловичу? Зібрати удвоє більше колосків, аніж семикласники!

Віктор Михайлович так і не виказав нашої таємниці. Як я не продав йому Соньки.

Бо Сонька зібрала набагато більше колосків, аніж кожен із нас, п'ятикласників. Знаючи добре Соньку, я ніяк не міг повірити, що тут обійшлося без хитрощів. Приставав до неї, поки вона не витримала: одвела мене набік та й показала ножиці.

— Ну й що? — витріщився я на зовсім не польовий інструмент.

— Чик-чик! — клацнула Сонька ножицями та й показала на копи.

— Ти копи обстригала?!

— Не кричи, дурню! — засичала Сонька сердито.

— А як помітять — знаєш, що нам буде? — перейшов я на шепіт.

— Нічого не буде! — заперечила Сонька. — Хіба я така дурна, щоб на нашій половині стригти! Я он оті, що в семикласників...

Більше я не цікавився: користується Сонька ножицями чи ні. Мабуть, користується, бо якимось дядько Іван, коли почали звозити копи, бігав по полю, кричав та допитувався, яка то тварюка пообстригала снопи, як під

час голодовки. Що якби вона йому попалась до рук, то він із неї і шкуру спустив би!

Але я і тут не виказав Соньки. Бо не хотів, щоб дядько Іван злупив із неї шкуру. А потім: не собі ж збирала оті колоски Сонька, не за себе вболівала душею, коли стригла снопи, а за п'ятий "Б" — за нашу перемогу над ворогом!

Приїхавши до нашого села, Віктор Михайлович поселився у Миколіних батьків — займав невелику кімнату, що виходила вікнами в садок, і ми знали про кожен крок нашого вчителя. Як він рано встає, робить зарядку, як обливається потім холодною, прямо з колодязя, водою, а взимку обтирається снігом. Що він їсть, і як йому Миколина мати все підсипає в тарілку, "бо вас же захарчували на міських тих харчах, там і поїсти як слід не дадуть", — все ми знали про Віктора Михайловича, навіть те, з чим він крився од усіх: що Віктор Михайлович безнадійно закоханий у Галину Іванівну.

Правда, він не смикав її за коси, не штовхав у спину, не давав їй підніжку і навряд чи наважився б узяти заради неї жабеня до рота, але й без цих видимих знаків уваги нам було як божий день ясно, що Віктор Михайлович не може і дня прожити без Галини Іванівни...

Першими помітили це наші дівчата. Помітили та й почали перешіптуватись поміж собою, страшенно горді тим, що вони знають щось, невідоме нам, хлопцям.

Але хіба жінота створена для того, щоб зберігати секрети? Тож не минуло й дня, як і друга, чоловіча, половина п'ятого "Б" була втаємничена в сердечні справи нашого керівника.

З того дня, як наш клас дізнався про сердечні справи Віктора Михайловича, нас дуже цікавило все, що протягом минулої доби сталося поміж нашим керівником та Галиною Іванівною.

— Віктор Михайлович провів Галину Іванівну після школи додому!..

— Галина Іванівна чомусь розсердилась на Віктора Михайловича!..

— Учора вони помирилися!..

Десятки пар уважних очей пильнували Віктора Михайловича та Галину Іванівну. Очей, від яких ніщо в світі не може сховатися.

Потім на безхмарному горизонті стосунків Віктора Михайловича та Галини Іванівни з'явилася третя постать, і весь наш клас аж закипів од благородних ревностей.

Цією постаттю став один із аристократів нашого села, визнаний ватажок паруботи машиніст паровоза Федір Бурлака. Та не просто собі машиніст, а уславлений рекордсмен, фото якого друкувалося навіть у районній газеті. Ми на власні очі бачили ту газету і портрет Бурлаки на першій сторінці, так що тут не було вже жодних підробок.

Дізнавшись, що у Віктора Михайловича появилася такий грізний суперник, ми не на жарт стривожились. Та й де ж не тривожитись, коли ніхто у нашому селі не мав таких блискучих, із рипом чобіт, такого синюшого галіфе, таких червоних сорочок із справжнього оксамиту, що аж очі вбирали, виглядаючи з-під чорного, теж нового-новісінького піджака! А коли додати ще й кепку із наймоднішим куцим козирком, ще й з гудзиком зверху, та високий зріст, та широкі дужі плечі, то не диво, що не було в нашому селі дівчини, яка потай не зітхала б за ним!

До того ж Федора Бурлаку завжди обирали в президію всіх урочистих зборів, і він сидів по праву руку од голови сільради, партизана громадянської війни дядька Андрія.

А Віктора Михайловича не обирали ні разу. Віктор Михайлович скромно стояв десь позаду і не міг похвастатись ні модною кепкою, ні

оксамитовою сорочкою, ні отакими блискучими, як чорні дзеркала, чобітьми із рипом. Були, правда, у нього нові штани, але куди тим одним-однісіньким штаням до багацького вбрання Федора Бурлаки!

Тож зрозуміла зажура, яка оповила увесь п'ятий "Б", коли ми дізналися, що Федір Бурлака став упадати за Галиною Іванівною.

Кожен день приносив нам усе тривожніші вісті:

— Учора вони проводжали Галину Іванівну вдвох...

— Федько хвастався хлопцям, що він одшиє Віктора Михайловича...

— Галина Іванівна, коли прощалася, то Віктору Михайловичу тільки тицьнула долоню, а Федькові всю руку подала...

Бідний наш Віктор Михайлович! Він марнів, худ на очах, і щоранку вже не одне — двоє відер води виливав на себе!

Коли ж ми дізналися, що Галина Іванівна, прощаючись, подала Федькові аж дві руки, а Віктор Михайлович узявся за третє відро, наш терпець увірвався. Ми вирішили, що настала пора рятувати нашого вчителя.

— От тільки як? — хвилювались дівчата.

— А це вже наша справа! — відрубали ми.

Не день і не два ламали голову, що маємо робити. Найбільш рішучі пропонували розібрати рейки, коли Федько гнатиме свій паровоз; інші хотіли пригостити його з-за тину дрючком, щоб він і дорогу забув до Галини Іванівни. Але по тверезому роздумові ми відкинули обидва варіанти. Бо попробуй вгадати, яким саме паровозом їде Федір Бурлака! І

потім: розібрати колію — за це знаєте, що буде?.. То кому ж охота сидіти у в'язниці.

З-за тину дрючком — теж не випадало. Добре, як уцілиш відразу по голові та зіб'єш із ніг. Ану ж промахнешся! Куди тоді од нього втечеш? То ж то й воно!..

Виручили нас, самі того не відаючи, артисти міського театру, що приїхали в наше село: давали виставу.

Ще заздалегідь по всьому селу розклеїли величезні афіші, в яких повідомлялося, що буде показана п'єса Івана Франка "Украдене щастя" і що квитки можна придбати в крамниці — у крамаря дядька Матвія. Квитки оті були дорогенькі, не по наших дірявих кишенях, і нам лишалося тільки спостерігати, як дядько Матвій одриває довгі смужки паперу з друкованими літерами, що повідомляли, яка саме буде вистава і коли вона розпочнеться.

— Голова сільради аж п'ять квитків узяв!

— А Павло Степанович три...

— Їм то можна. У них грошей — кури не клюють!

Врешті діждались, коли до крамниці зайшов і Віктор Михайлович.

— Купив... Два купив... Для себе і для Галини Іванівни...

А згодом були приголомшені ще однією вістю:

— Федір Бурлака теж два квитки взяв!

Отут ми й зрозуміли, що суперники, як то кажуть, один одному кинули свої рукавички. Що від того, чий квиток візьме Галина Іванівна, залежить подальша доля нашого класного керівника.

Після уроків ми, хлопці п'ятого "Б", зібрались на таємну нараду. Ми вже знали, що нам робити, лишилося тільки уточнити деякі деталі.

— У кого сидить квочка на яйцях? — запитав Ванько.

Майже всі підняли руки.

— Щоб кожен приніс по бовтуну!

Того вечора по всьому селу кричали квочки. Потім кричали матері, допитуючись, яка це бісова личина лазила по яйцях, що потовкла половину. А другого дня, перед уроками, ми знову зішлись за школою в бузині.

— Принесли?

— Принесли.

— Викладайте!

Хлопці — хто з-за пазухи, а хто з кишені — почали діставати бовтуни.

Ванько трусив кожну крашанку над вухом — перевіряв, чи колотиться.

— Сімнадцять, — сказав він задоволено. — Досить... Хай мені тепер голову відірвуть, якщо Галина Іванівна хоч підступиться до нього!

В суботу, ще не зайшлося й на вечір, ми засіли за тинами по обидва боки вузької вулиці: так боялися прогавити Федька. Сиділи довго і вже

почали побоюватись, що Бурлака пішов іншою вулицею, як Ванько, що стояв у дозорі, махнув кашкетом і побіг у наш бік, згинаючись:

— Іде!

Ми поприлипали до тину.

Вулицею, порипуючи начищеними чобітьми, наближався Федір Бурлака: синє галіфе, червона сорочка, чорний піджак ще й ріжечок білої хустки, що виглядає з нагрудної кишені. На голові ж — наймодніший кашкет із коротким козирком та гудзиком.

Федір все ближче й ближче, і затиснені в наших руках бовтуни аж мокріють од поту.

Ось він уже за п'ять кроків од мене... за три... Де ж Ванько? Чого не подає команди?

— Вогонь! — лунає відчайдушний крик Ванька.

Федір повернувся на той голос і дістав бовтуном прямо межі очі. І не встиг піднести руку, як злива бовтунів полетіла в нього: у спину, груди, у голову — за якусь мить він перетворився на смердючий розчавлений бовтун.

Ми не стали чекати, поки Федір продере свої очі, — чимдуж побігли до клубу.

Там уже стояв Віктор Михайлович. Схудлий, змарнілий, але такий нам дорогий, що ми пішли б за ним у вогонь і у воду. Тримав у руці два квитки, виглядав Галину Іванівну.

Як нам хотілося підбігти до нього й сказати, щоб він не тривожився!
Що його супротивникові зараз не до вистави, не до Галини Іванівни.
Кожен із нас знав, як гидко смердить розбитий бовтун. Один-однісінький!
Бурлаці ж їх дісталось аж сімнадцять!

— Іде!

Віктор Михайлович теж побачив Галину Іванівну. Зраділо замахав до неї квитками, наче перепустками до раю, поспішив їй назустріч.

Вони про щось розмовляли, і Галина Іванівна раз по раз поглядала в той кінець, звідки мав появитися Федір Бурлака.

Потім на ганок вибіг розпатланий Гриць — наш завідуючий клубом.
Він махнув рукою, домагаючись тиші, закричав:

— Громадяни, котрі мають квитки, прошу заходити! Зараз починається вистава!

Галина Іванівна востаннє глянула в той бік села, де саме одчищався од бовтунів Бурлака, гордо струснула красивим волоссям і подала руку Вікторові Михайловичу...

За місяць вони справляли весілля. І ми там були, мед-пиво пили: по вусах текло, а в рот не попало.

ЯК Я "РОЗБАГАТІВ"

Батьки наші були скупими на ласку, обережними на похвалу. Бувало, поведуть тільки шорсткою долонею по голові або зронять слово-друге, та й усе. Саме життя робило їх такими, важка виснажлива праця коло землі, яка вимагала рук та рук, не гребуючи й нашими, дитячими. Може, тому вони частіше нас лаяли, аніж хвалили, бо зайва похвала тільки псує

дитину, а лайка не шпичка — в боку не застряне, в одне вухо влетить, а в друге вилетить, і за одного битого двох небитих дають.

Тож коли б справді десь появився ринок, на якому обмінювали б дітей за оцим прейскурантом, — наші батьки могли б стати найбагатшими у світі людьми: за кожного з нас давали б щонайменше по десятку небитих дітей!

Хоча: чого вони варті, оті зроду-віку небиті, нелаяні діти?

Пам'ятаю, як нас, уже шестикласників, лаяла тітка Одарка.

Нічого ми їй, здавалося, такого й не зробили: потолочили тільки краєчок огудиння, коли шукали огірків, а тітка Одарка репетувала так, наче ми їй сплюндрували весь город:

— А щоб же вас і земля не носила! Та бодай би вам руки-ноги покорчило! Щоб же ви подавилися отими огірками, нечестиві ви душі!

І хоч залягли ми в такому високому та густому картоплинні, що годі було нас і знайти, тітка Одарка назвала всіх до одного, наче ми були перед нею як на долоні:

— Бачу, всіх бачу, і не ховайтесь! І тебе, Миколо, бачу, клятий ти сину, — покінчиш своє життя на шибениці! І тебе, Йване, бачу, — горітимеш ти у вогні! І тебе, Только, хоч ти думаєш, що як син учительки, то тебе вже й не видно! Лежи, лежи, їж мої огірочки: прийде час — вороги тебе отак їстимуть! Гризтимуть до маслаків — і кричати не дадуть!

Ми лежали, причаївшись, у картоплинні, не раді уже й огіркам; лежали й не відали, що пророкування тітки Одарки здійсниться повністю, тільки набагато пізніше.

Партизана Миколу повісили фашисти в сорок другому. І як же голосила постаріла тітка Одарка над Миколиною домовиною, коли фашисти дозволили його зняти з шибениці та поховати! Як проклинала отих душогубів, що змайстрували шибеницю для Миколи!

— Та щоб же вам і землі рідної не побачити, щоб же вас і діточки рідні прокляли! Щоб же вас покорчило, покрутило та ще й об землю вдарило!

Долетіли до неба і ці прокльони тітки Одарки: корчило, крутило, било об землю фашистів, аж поки вся ота загарбницька армія благополучно сконала під ударами наших воїнів.

Ванька теж не минула лихая година, напророчена тіткою Одаркою. Горів мій товариш аж двічі в підбитому літакові, та обидва рази рятувався на парашуті.

Мене ж не раз заходжувалися гризти оті добрі люди, що їм їсти не дай — дай тільки зіпсувати комусь життя! Наслані ще з дитячих років тіткою Одаркою, вони час від часу беруться за мене, і тоді я проклинаю той день, коли мені здалося, що огірки на чужому городі смачніші од власних.

Так що дорогенько обійшлися нам огірки тітки Одарки. Та що поробиш: за чим ішли, те і знайшли. За чим стрибали, те і впіймали...

А поки що ми лежимо в картоплинні і, прикишкі, слухаємо, як батькує нас тітка Одарка.

Доївши останній огірок, Ванько шепоче:

— Давайте утікати. Бо вони і до вечора ротяру свого не затулять!

І перший рачкує з городу, припадаючи до землі.

Ми повземо за ним. Нам страшенно цікаво вибиратися отак із картоплиння, бо кожен із нас уявляє себе на війні, і не прокльони тітки Одарки — ворожі кулі свистять над нами!

— Повзійть, повзійть!.. Щоб ви довіку по землі отак повзали!..

— Ну й лаються! — аж головою крутить Ванько.

— А ти мовби уперше чуєш? — глузливо питає Микола. — Забув, як вони минулого року з тіткою Варкою воювали?

Ми з Ваньком заперечуємо: де ж забути оту триденну виставу!

Того року в тітки Одарки викохались на городі гарбузи — на подив усьому селу. Величезні, як кабани, такі, що не кожен чоловік і підніме. Люди спеціально заходили дивитися на оте чудо, в тітка Варка, яка жила по сусідству, аж зеленіла од заздрощів.

— Ото ви думаєте, що там без нечистої сили обійшлося? Та вона ж сама — відьма: бігає щоночі на ферму колгоспні корови доїти! Не дарма ж наші доярки як не тужаться, а надоюють найменше молока у районі!

Люди, звичайно, як люди: віднесли оті всі слова тітці Одарці у вуха.

— Сама вона відьма! — відповіла розпалена тітка Одарка. — Я молоко дою, а вона кров із колгоспних свиней кожної ночі спиває. Через те вони в нас од вітру хитаються! Не дарма ж у неї такі губи червоні!

Саме тоді, коли між сусідками наростала глуха ворожнеча, хтось уночі, мабуть, парубки, перекотив найбільші Одарчині гарбузи на город тітки Варки.

Вийшла тітка Одарка вранці надвір: очам своїм не повірила. За одну ніч гарбузи поменшали наполовину.

Ну й було ж потім крику! Ще зроду-віку наше село не чуло такої сварки!

Я саме читав, як до хати влетів захеканий Ванько:

— Побігли!

— Куди?

— Та швидше, бо там тітка Одарка і тітка Варка водою обливаються!

Хоч як швидко біг за Ваньком, а тіток уже не застав. Побачив тільки величезну калюжу, так немовби пройшла добряча злива.

А жаль! Бо кажуть, що то було цікаве видовисько, коли вони зіткнулися біля колодязя та й почали обливатись водою! Витягне тітка Одарка повне відро — плюсь на суперницю! А та їй у відповідь — відро на голову!

Тож я тільки побродив по калюжі та й усього...

Вибравшись із картоплиння, ми бігцем по кукурудзі та й на вулицю — подалі од біди.

Врятувалися.

Постояли, прислухались, чи не біжить тітка Одарка за нами, та й рушили на вигін, що в центрі села, біля крамниці.

Вигін — величезний і весь порослий густим шпоришем. Оточений з усіх боків садибами, він майже ніколи не бував порожній, особливо весною та влітку.

Як тільки почне світати, через нього, мимо крамниці, простують поодинокі постаті з цигарками в зубах. То бригадири, їздові та конюхи починають сходитись на колгоспний двір. І коли глянути збоку, то так і здається, що кожен із них несе до колгоспу вогник, пильнуючи, щоб він не погас. Вогники оті — залишки вчорашнього трудового дня, розносили вони учора обережно по своїх хатах та й плекали всю ніч, щоб не погасли, а тепер поспішають розпалити новий день. І як вони його запалять, так і люди працюватимуть. Охоче чи з неохотою, весело чи похмуро, з піснями чи мовчки.

А біля крамниці стріча їх дід Оксентій — нічний сторож. Пізнає їх, ще невидимих, по кроках, по відкашлюванню, гукає:

— Це ти, Василю? Щось ти припізнівся сьогодні: Михайло вже пройшов!

— Давно?

— Та не так, щоб і давно, а щоб не збрехати, вважай, що з годину тому...

Дідова година, як у декого — верста: з гаком і без гаку, залежно від настрою. Коли дід голодний, а дочка все не ставить на стіл, тоді дід кричить:

— Ти довго будеш монятись?! Сто годин зернятка макового в роті не мав, а вона наче мертва!

Коли ж дід ситий та ще люлька в зубах, тоді його година стає довжелезною, як од землі до неба.

— Тату, ви довго спиною хату підпиратимете? Ідіть уже вечеряти, бо вам же скоро до крамниці!

— Хіба? Ти диви, як летить час! Я думав, що іще й півгодини не пройшло від обіду, а воно уже й дня катма!

Дід Оксентій з усіма на "ти": і з малими, і з дорослими. Бо він — найстаріша в селі людина. Уже давно забув, коли й народився. Як був перепис, то намучились із ним: ніяк не могли встановити року народження.

— Ото точно пам'ятаю, що в тому році страшенна посуха була. Твій прадід, Андрію, тоді ще був отаким-о...

— То це ще за кріпаччини, дідусю? — намагалася уточнити Галина Іванівна, яка заповнювала листки по перепису.

— Дурний піп тебе хрестив, от що! — розсердився дід.— Не за кріпаччини, а ще за вольної козаччини!.. От!..

Нам же дід здавався вічним. Він народився, мабуть, разом із сонцем, землею, повітрям і водою і так же вічно буде жити, як і вся природа, що оточує нас. І не раз збиралися ми довкола нього: послухати давніх, аж сивих од часу історій. Одна біда: останнім часом дід Оксентій став втрачати пам'ять і частенько розпочинав про одне, а потім збивався на інше.

— Так ви ж не про це починали! — кричимо тоді йому.

— А про що?

— Про пана!

— Про пана? Та нащо його, поганця, і згадувати, як на його могилі й чортополох не росте! Як заховали, то посіпаки і ті потай хрестились од радості...

Стрівши сонце, дід Оксентій перевіряв, чи цілі замки, а тоді вже повагом сунув додому. Ходив завжди у величезних чоботях, у кожухові й шапці, яких не скидав навіть у найбільшу спеку, чим і викликав найщиріше наше захоплення.

Після того, як дід забирався додому, на вигоні все частіше появлялися люди: спершу чоловіки, жінки, а потім уже й дітвора. І чим вище підбивалося сонце, тим більше повнився наш вигін людьми, що стікались до нього, як весінні струмочки.

Заходило сонце, і людей ставало все менше та менше. А коли зовсім темнішало, то знову появлявся біля крамниці невсипущий дід Оксентій.

На свята всією школою приходили ми сюди на демонстрацію: стояли довкола дошаної трибуни, колись пофарбованої у червоне, а тепер вицвілої, аж білої, слухали довжелезні промови дядька Андрія про світову буржуазію та про першу в світі робітничо-селянську державу. Тут же приймали нас у піонери, і я й досі пригадую, з якою гордістю стояв на трибуні, коли сам директор школи пов'язував довкола моєї шиї червону піонерську краватку: мені тоді здавалося, що на мене дивиться все село. Пам'ятаю, як, повернувшись додому, все заглядав у люстро, милуючись обновою, та так із нею й ліг у постіль: гарячою щокою на шматочок оксамитового вогню.

Найкраще на нашому вигоні на початку весни. Пізніше, влітку чи восени, ми не дуже часто буваємо тут: нас манять річка, ліс, луки. А от коли поступиться зима, пригріє добре сонце, так ми відразу ж біжимо на вигін.

Тут найшвидше тане сніг, прогрівається земля, витикається молода трава. Вона така пружна в оті перші після зимової сплячки дні, що біжиш по ній, а вона мовби й не пригинається.

Тож вигін завжди перший звільняється од снігу. Вулицями дзюркотять ще струмки, а тут уже сухо, і ми, поскидавши остогидлу зимову взувачку, бігаємо босоніж, аж лопотить! І яка неймовірна насолода: відчувати підошвами дотик прохолодно-ласкавої землі!

Нині, коли я дивлюся на міських дітей, мені стає їх жаль: взимку і влітку їхні ноги закуті в черевики. Навіть під час літніх канікул, виїжджаючи на дачі в село або в піонерські табори, вони бігають взуті.

Бідні, обкрадені діти! Що вони знають про дотик землі! Про росу, яка щедро оббризкує ноги, коли раненько встати та й пробігтися по зарослому шпоришем подвір'ю. Про лугову оксамитову травицю, яка так ніжно лоскоче підошви. Про приємну прохолоду лісових стежок, що в найпекучіші дні остудять твою напечену шкіру. Про м'який, ні з чим незрівнянний дотик пилуки на збитій дорозі, яка так і пурхне з-під ніг, розтечеться легенькими хмарками!

А мокра після дощу земля? А веселі калюжі, які щойно аж кипіли од рясного крапловиння, були каламутні, аж сиві, а тепер ясні та блакитні, і в кожній полощеться сонце? Удариш по ньому ногою — воно так і бризне, так і розсиплеться на скалки, а потім потихеньку збирається до купи і — дивись — за хвилину, за дві знову плещеться у воді, знову виблискує, знову сміється, безтурботно і весело! Бо сонце не можна вбити, воно вічне. Як вічна земля, і небо, й зірки, і наша радість весні.

Ми ганяємо босоніж, і матері не бігають за нами, не кричать, щоб ми зразу ж повзувалися, а то захопимо нежить.

Але не тільки ми виходимо на вигін ранньою весною: щонеділі він аж кипить од люду.

Жінки та старші чоловіки й діди сідають на колодки, попід тинами, що оточують вигін. Колодки ті лежать з давніх-давен, вони аж повростали в землю. Вичовгані до блиску не одним поколінням, вони вже давно втратили дерев'яний свій вигляд: здаються кам'яними. Тому їх не брали ні негода, ні шашіль.

Колодки ті були одним з найістотніших атрибутів нашого села: односельці мої не уявляли собі вигону без колодок.

Якось дядько Андрій оголосив на зборах, що він хоче прибрати їх геть: дуже вже вони псують площу, не пасують до червоної, щойно спорудженої трибуни.

Однак йому так і не вдалося здійснити свій намір, переконати односельчан: люди уперлися всі як один, їх навіть не спокусила обіцянка голови сільради поставити натомість лавки із спинками, як у районному паркові. І колодки так і лишились на місці...

Тож літні чоловіки й діди розсідалися на колодках — хто з люлькою, а хто і з цигаркою — вели непоквапні розмови. А окремо мостилися жінки. Вони теж розмовляли, швидше й голосніше од чоловіків, та ніколи не лаялись, бо колодки — не місце для сварки. В нас так і велося: як вийдуть дві жінки, що досі ворогували поміж собою, на колодки, то так і знай: вже помирилися.

У неділю наші баби та матері сидять собі тихо-мирно на колодках, розмовляють, а деякі й ськаються.

Ськати вже давно нічого, бо щез із нашого побуту отой звір, що за ним століттями полювали з гребінцем та нігтем, і наш сільський фельдшер, старенький уже Митрофан Гордійович, не раз пробував відмовити жінок од тієї поганської звички:

— Не дай боже, наскочить начальство: як я його переконаю, що у нас останню вошу ще три роки тому вбили?

Жінки слухати слухали, а ськатись не кидали. Розпускали коси, клали одна одній на коліна голови, перебирали волосся. Мабуть, тому, що просто приємно подрімати на колінах подруги під тиху, мирну розмову.

Сам же вигін належав молодим чоловікам, парубкам і нам, підліткам: ми грали в квача.

Для цього треба мати замашну битку, м'яч, гостре око, меткі руки, швидкі, як вітер, ноги і, головне, товсту, як у воляки, шкіру. Бо якщо на тобі тендітна шкіра, то краще й не сунься: як поцілять м'ячем, то й шкіра трісне.

Тепер м'ячі зовсім не такі, як були в ті часи. Теперішні гумові, надувні, легкі — для справжнього квача не підходять. Ті ж м'ячі виготовлялися з кінської шерсті, вимоченої добре у воді, а потім обшивалися телячою шкірою. Твердуючі, як камінь, важкі, як свинець, вони обпікали долоні, коли спробуєш ухопити, а як уцілять отаким м'ячем по спині чи по ребрах, то вже походиш із синяком.

Зрозуміло, чому ми, підлітки, грали в квача окремо від дорослих: вони нас просто-напросто покалічили б. Були такі вмільці, що як ударить битою, як пустить м'яч "свічкою", то не кожен наважиться його й ухопити. Від такого втікай не втікай, все одно вліпить м'ячем прямо поміж лопатками. Так приварить, що й дух заб'є і в очах потемніє!

Але як би не вдарили — не смій ображатись чи, не дай боже, скривитися: засміють!

Тож і ми носили героїчні синці і за жодні скарби не захотіли б їх позбутися: то була ознака нашої мужності, нашої чоловічої гідності. Бо

коли ти граєш у квача, — значить уже дорослий. Або от-от станеш дорослим...

Минали перші весняні дні, все вище підбивалося сонце, все далі й далі, розтікаючись на всі чотири сторони світу, підсихала земля, і ми все частіше юрмились уже не на вигоні, а на вулицях, побіля наших дворів. І квач поступався місцем перед іншими іграми.

Тієї весни всі хлопці нашого села захопилися грою на гроші. Спалахнула вона поміж нами, як пожежа, як пошесть, і ні вчителі, ні батьки не могли її погасити, до яких тільки протипожежних засобів вони не вдавалися. Скоро в нашому селі не було хлопця, який би не ходив, тримаючи праву або ліву руку в кишені: там пересипалися його "капітали".

Гра ця полягала от у чому: видовбувалась невелика ямка, а за п'ять-десять кроків прокреслювалась лінія. Ставши на ту лінію, кожен намагався поцілити битами — важкими, царськими ще п'ятаками — в ямку. Чим ближче до ямки падала бита — тим краще. Бо тоді ти перший битимеш по складених одна на одну копійках. Яка перевернулася, та і твоя.

Я пишу: "копійки", хоч їх у нас було як кіт наплакав. Ми не мали власного монетного двору, а зарплату одержували лозиною чи паском, а то й просто потиличниками, тож свіжа копійка була для нас такою рідкістю, як яблуко на Новий рік або дуже добра оцінка в щоденнику. Тому ми ввели в обіг свою монету: гудзики, і прекрасно обходились нею.

Гудзики, як і всяка порядна монета, були різної вартості. Металеві, обшиті білою матерією, мали найменшу покупну вартість. Потім ішли перламутрові: із сорочок старших братів та маминих кофт. Ці були вдесятеро дорожчі — відповідно до покарання, яке діставав кожен із нас, коли ловивсь на гарячому. Та найбільшу цінність мали великі чорні гудзики, зрізані з пальт або піджаків. Власника такої монети можна було

розпізнати одразу: він недбало підходив до ямки, кидав презирливий погляд на купку зашмульганих білизняних гудзиків і пихато казав, не виймаючи руки з кишені:

— Ставлю на всі!

І ми відразу розуміли, що поміж нами з'явився якщо не крез, то його брат або кум.

Всі монети оті діставалися нам нелегко. І не раз той чи інший батько, спросоння шукаючи на підштаниках давно програні гудзики, допитувався сердито у матері:

— Одарко, як ти в чорта їх прала, що всі до одного гудзики поодлітали?!

Коли ж доходила справа до якогось верхнього одягу, до штанів там чи сорочки, у батька починала просинатись підозра:

— Признавайся, песький сину,— ти позрізав?

Отоді нагинай свою спину і мовчки розплачуйся за кожен зрізаний гудзик...

Того літа мені особливо не таланило: я програвався кожного разу доценту. Щовечора повертався додому з порожніми руками, з однією-однісінькою битою, що, як сирота, теліпалася в кишені.

Першим за мої програші почав розплачуватися Сергійко.

— Ма, — пхенькав він щоранку, — у мене штани не застібаються!

— Чи ти їх ковтаєш, чи гризеш? — сердито допитувалась мама, дістаючи голку та нитку. — Як день — так і немає жодного гудзика!

Сергійко мовчав, я ж, затаївши дух, стежив за маминими руками: ану ж вона помилково пришиє перламутрового гудзика!

Не пришивала. Моя мама ніколи не помилялася. Коли Сергійко збанкрутував, настала мамина черга.

— Толю, — якось звернулася вона до мене, — це не ти спорів два гудзики з мого зимового пальта?

— Не я!

— Ану подивись мені у вічі!

Я щосили розкриваю очі і дивлюся на маму. Навіть не зблимну — дивлюся, і мама, похитнувшись у своїй підозрі, досадливо сама себе запитує:

— Коли ж я їх загубила? Х-ху, пронесло!

Лізу до кишені, намагаю великий гудзик. Один-єдиний. Другий я вже програв.

Цей теж не довго грів мої долоні.

Убитий горем, я чалапав додому і гірко думав, чому мені так не таланить. Чом інші хлопці виграють, а я ні. Хоч би на сміх коли виграв!

Але ж повинен я врешті-решт колись одігратися! Не може ж того бути, щоб вічно отак не щастило! Та й Ванько, втішаючи мене, сказав:

— Ото на тебе чорна п'ятниця найшла. Треба переждати, поки вона мине.

І я вирішив кілька днів перечекати. Яких це нервів мені коштувало — не буду й розказувати! Врешті знову вийшов на гру.

Цього разу в мене була "монета" величезної вартості: великий гудзик золотистого кольору з потаємним вушком спіднизу. Потерпаючи, я споров його з маминої святкової сукні, яку вона берегла більше од власного життя. Гудзиків отих було аж чотири, нашитих в один ряд, і я зрізав самий нижній, щоб не впало одразу мамі у вічі. До Першого травня лишалось два тижні, я надіявся за цей час відігратись.

Мій гудзик викликав справжній захват. Хлопці простягали по черзі руки, щоб роздивитись, а Микола, намагаючись пригасити жадібні вогники в очах, запитав:

— Скіки?

Тобто, яка його вартість.

Після довгих та палких суперечок оцінили його в п'ять великих чорних гудзиків. Микола дістав їх один по одному з кишені, підкинув на долоні, запитав:

— По одному чи зразу?

В горлі у мене враз пересохло. Я щосили стиснув гудзик, відчайдушно сказав:

— Ставлю на всі!

Коли ми схилились над ямкою, всі хлопці стовпились довкола: такої крупної гри ніхто із них ще не пам'ятав. Микола поклав п'ять чорних гудзиків на один, а я свій уже зверху.

Потім ми відійшли за десять кроків, стали поруч.

— Кидай! — скомандував Микола.

Я вицілівся і кинув. Бита покотилась, покотилась і лягла на край ямки!

— Урра! — аж застрибав Ванько, радий за мене.

Я ж, стримуючи радісний усміх, переможно звернувся до свого суперника:

— Тепер кидай ти!

Микола почервонів як буряк. Він потер свою биту об рукав, потім поплював на неї і, розмахнувшись, кинув...

— Ух!

Цього разу Ванько вигукнув з розпачу: клятий Микола вцілів у самісіньку ямку...

Проводжаючи мене додому, Ванько вже не пробував і втішати. Він тільки сердито бубонів:

— Дурню дурний! Треба було по одному, а ти поставив на всі. Ну, що ти теперечки робитимеш?

Я не відповідав, хоч уже знав, що маю робити. У мене не було іншого виходу, як спороти решту гудзиків і завтра віч-на-віч стати перед Миколою.

І я таки став і програвся дощенту. І єдине, що мене потім іще тримало на білому світі, це несмілива надія, що на Перше травня випаде сніг і мама замість отієї сукні надіне зимове пальто.

Адже повинна бути хоч якась справедливість на світі.

ЛІТНІ КАНІКУЛИ

Літні канікули завжди пахли нам луговими травами, розігрітим піском, світлими дощами і далекими мандрами.

Знудьгувавшись за партами, ще з весни виглядали ми ті канікули гаряче й нетерпляче. І чим вище і даліше розсувалося небо, впоєне сонячним теплом, тим похмурнішими здавалися нам стіни класу, тим нижче опускалася на наші стрижені, як в арештантів, голови прокіптюжена стеля.

І ми, вкрай змучені зимовим сидінням у класах, починали бунтувати.

То позапускаємо собі волосся та кричимо в один голос, що вдома немає ножиць, що батькам ніколи нас стригти. Тоді Віктор Михайлович приносить із собою машинку, стає після останнього уроку в дверях та й вистригав підряд усім хлопцям великі хрести: од вуха до вуха, од чола до потилиці. То все частіше починаємо запізнюватись на уроки, і як потім не докоряють нам учителі, вони безсилі очистити наші очі од весняного дурману. А то на перерві підіймем такий гармидер, що хоч світ за очі втікай. І довго доводиться черговому вчителеві стояти у дверях, поки ми його помітимо та якось втихомиримось.

Нарешті настає довгожданий день, коли нас відпускають із школи.

На довгі, безмежно довгі літні канікули!

Коли з раннього ранку до самого смеркання можеш робити все, що тільки тобі заманеться. Ганяти лісом, мандрувати луками, влаштовувати розбійницькі напади на садки та городи, ловити руками по мілких, що пересихають, озерцях карасів і линів, виганяти на пашу колгоспних коней, сидячи верхи на Буланому чи Мушці, і повертатись додому разом із сутінками. Коли дорослі давно вже повечеряли та й сидять на порозі або на колодці, розмовляючи, тихо і втомлено.

— І де тебе цілісінький день носило? — запитав, зовсім не сердячись, мати.

А батько жартома додасть:

— От оженю лобуряку, тоді визнаєш, по чім ківш лиха!

Ти не скажеш нічого — мовчки прошмигнеш до хати, де стоїть на столі приготовлене для тебе матусею запашне молоко, де лежить отакений окраєць хліба. І, виголодавшись у тих мандрах, підметеш усе, що на столі, та й поплентаєш сонно до ліжка, весь налитий солодкою втомою.

І як же спиться після того цілоденного бігання! До самого ранку, коли сонце загляне у вікно та й залоскоче твої міцно стулені повіки:

— Гей, просипайся! Проснися, кажу, бо побіжу далі без тебе!

І ти підхопишся, і вийдеш надвір, студячи розпашілі вві сні щоки свої об ранкову прохолоду.

Наші літні канікули найтісніше пов'язані з річкою.

Незавидна доля тих дітей, які ростуть далеко від річок або озер. Все живе вийшло з води, і мені здається, що люди, які росли біля світлих веселих річок, не можуть бути злими або похмурими. Вони веселої, доброї вдачі, у них світлі очі і м'яке вилужене волосся. І вони завжди щедрі: на усміх, на щирий душевний порив, на товариство і дружбу.

До нашої річки треба було йти два кілометри луками. Ранньої весни бігали ми до неї дивитись, як скресає крига.

Розлюченою білою чередою сунули крижини, ревіли, налазячи одна на одну, стогнали, ламаючи гострі блискучі роги, а сонце безжально підганяло їх гарячими батогами.

Коли трапиться велика крижина, то на ній можна й покататись. Тільки треба пильнувати, щоб не винесло на течію або щоб не звалило у воду, бо бувало й таке.

Нам частенько влітало за самовільні ті мандри, але ми не каялись, тільки дивувалися про себе: невже наші батьки, коли були отакими, як ми, ніколи не плавали в повінь?

Іноді, після особливо сніжної зими, коли весна приходила рання і дружна, повінь заливала наше село. Вода затоплювала хати, з шумом лилася в погреби, у підвали, і люди прямо по вулицях їздили човнами.

Дорослим — горе, нам — радість. Бо хіба не цікаво, замість того щоб прозаїчно тьопати вулицею, поплавати у великих ночвах або просто на збитих у пліт дошках! Ми гуртувались у цілі флотилії і вирушали на бій — проти сусідньої вулиці. Для тієї морської битви годилося все: цегла, паліччя, глина, череп'я. І не раз вилітали шибки од заблукалої "бомби", і не один з нас летів сторч головою у воду, зіткнувшись із "ворогом". Але яка війна обходилась без жертв та руїн?

Потім, коли спадала вода, наші батьки заходжувались залагоджувати наслідки стихійного лиха. І щоразу селом ходила вперта чутка, що в когось у печі застряв сом. Такий великий, що не міг уже назад і вибратись. І хоч нам жодного разу не вдавалося бути свідками тієї події, ми страшенно пишалися, що наше село таке незвичайне: соми самі запливають у печі.

Річка наша — чиста й весела, вислана білим, митим-перемитим піском. У ній така прозора вода, що коли стати на високому березі та подивитись униз, то видно всю рибу. Тут ми купаємось, вудимо рибу, печеруємо раки, тут смажимося на сонці. Загоряємо так, що під кінець літа тільки очі біліють та зуби, а то — арап арапом...

Наплававшись, настрибавшись із високої кручі, насидівшись у воді до "бабиної" шкіри, вилазимо на гарячий пісок — на великі просторі коси. Сюди ж приганяють худобу на тирло: корів і телят. Але вони нам не заважають, хоч і приносять із собою кусючих, набридливих гедзів. Гедзів ми не вбивали, то була б надто легка розплата за те, що вони не давали нам і хвилинки спокою. Впіймавши, встромляли їм соломинку та й відпускали. Корови ж і телята давали нам можливість затіяти гру, без якої і тирло — не тирло.

Гра називалася "обирать короля". Для неї потрібна дощечка, маленькі палички, коров'ячий свіжий кізяк і хлопець, який ще жодного разу не бачив, як проходить "коронація".

Цього разу таким хлопцем був Васько, десятирічний хлопчина, який приїхав із матір'ю до Миколиних батьків. Отож раз він Миколин гість, то Миколі й карти у руки.

— Хлопці, — запитує він, коли ми повилазили з води та добре вигрілись, — хто хоче бути королем?

— Я хочу!.. Я!.. — кричимо ми один з-поперед одного.

— А ти не хочеш? — запитує Микола Васька, який, не роззнайомившись іще з нами, соромливо мовчить.

Васько кива головою.

Тоді Микола командує всім кандидатам у королі йти геть. Забратись подалі, щоб не бачили, як він готуватиме "корону". Те все робиться заради Васька, бо ми, що вже побували у свій час королями, добре знаємо, яку саме "корону" змайструє Микола.

Він викопає ямку. Потім покладе до неї дощечку, так щоб одним кінцем вона була у ямці, а довшим плечем витикалась назовні. Потім принесе свіжого кізняка і наляпає повну ямку. А вже зверху старанно присипле піском.

— Готово! — гукає Микола.

— Оце дивись, — пояснює він гостеві, показуючи на повтикані довкола ямки палички. — Оце жеребки. Всі короткі, а один — довгий. Хто його витягне, той і король. Витягати треба зубами... Зрозумів?

— Зрозумів,— каже Васько.

— От і добре! А тепер — ставайте у чергу!

Ми стаємо один за одним, поступаючись першим місцем Васькові. Гість же!

— Ти перший? — дивується лукавий Микола. — Ти диви, як тобі пощастило! Ну, давай, тягни жеребок... Тільки не так. Ставай на коліна. А тепер заплющ очі... Отак. А тепер нахилися і тягни зубами жеребок... Та рота поширте розтули, а то не намацаєш...

Васькові страх хочеться стати "королем"! Тому він старанно виконує всі поради Миколи: стає на коліна, заплющує очі і, поширше роззявивши рота, нахиляється до ямки. А Микола, діждавшись, поки він нахилиться, б'є п'ятою по дощечці!

"Король" біжить одмиватися до річки, а ми качаємось по піску, корчачись од несамовитого реготу...

Згадуючи грубу оту гру, я часом думаю: добре було б, якби і зараз усіх великих та малих "королів", охочих княжити над іншими, та обирали отак, як на нашому тирлі!

Щоб хоч трохи втішити "короля", який довго відпурхується та відкашлюється у воді, вирішуємо почастувати його кавунами.

Баштан, що на ньому дозрівають кавуни, лежить по той бік річки, і нам звідси видно вершечок високого куреня, в якому мешкає дядько Григійр.

Споконвіку в нашому селі не вважали за гріх украсти чужий кавун. І як тільки на величезному колгоспному баштані починають дозрівати кавуни, від непроханих гостей нема відбою. Вдень, скрадаючись переярками і вибалками, повзуть дітлахи, а вночі наскакують парубочі ватаги. І якщо ми виринаємо по одному кавунові, то парубки приходять із мішками, та ще й прихоплюють кийки: одбиватись од сторожів. Тому сторожі озброєні берданами — старенькими рушницями, що заряджаються прямо із дула порохом і крупною сіллю. Сторожів три, всі вони одноногі, і я довго був переконаний, що їм спеціально відрізають ноги перед тим, як призначити на оцю відповідальну посаду.

Тож дядько Григійр мешкав у курені від річки, і ми найчастіше входили з ним у стосунки: звідси було найзручніше скрадатися до баштана. Забачивши наші круглі, як кавуни, голови або дугою вигнуті спини, сторож незлостиво кричав:

— Повзійть, повзійть! Ось посолою вам задниці, то й кавунів не захочете!

Коли ж ми нахабнішали і крик уже не помагав, дядько Григій шкандибав до куреня і виносив рушницю.

Тут уже не до жартів. Ми кидались навікача, а задоволений сторож заносив рушницю назад до куреня.

Однак настав такий день, коли вже не допомогла й рушниця. Тим більше, що Микола сказав:

— Не вистрелять — то вони тіки лякають... У них і ружжо не заряджене: увесь порох з мисливцями попропивали.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю.

Ми йому повірили. І хоч як кричав дядько Григій, хоч як погрожував та вимахував рушницею, з баштана не йшли. Тоді сторож, розлютившись, приклав до плеча рушницю.

Ми всі попадали від пострілу, а Микола заверещав, підскочив та й дременув до річки.

Знайшли ми його аж під кручею. Сидячи по шию у воді, Микола вимочував сіль...

Після того ми довго не наважувались появитися на баштані.

Лишень сьогодні вирушаємо в похід.

— В усіх є дошки? — питає Микола.

— В усіх!

— Тоді пішли.

І річка аж закипіла од наших тіл.

Перебравшись на той берег, ми з ніг до голови нашмарувались глеєм, щоб ніхто не впізнав, поприв'язували один одному ззаду нижче спин дощечки.

— Дивіться ж, — давав останні інструкції Микола, — як дядько Григир почне цілитись, так і ставайте рачки — дощечками до нього!

Ось і баштан. Ось і кавуни. А он і дядько Григир.

— Ви знову прийшли?.. Повзіть, повзіть!.. Ось я вам зараз!..

Він швидко пірнає в курінь і появляється вже з рушницею.

— Падай! — командує Микола, коли сторож підносить рушницю до плеча.

Ми дружно падаємо на коліна, розвертаємось дощечками до сторожа. І дядько Григир опускає безсило рушницю. Сміється, аж хитається, регоче як несамовитий, а ми, ухопивши по кавунові, біжимо тим часом до річки...

Але: кавуни — кавунами, а річка — річкою.

Ось вона звабно виблискує під палаючим сонцем, плюскоче ласкавими хвилями, кличе до себе: купатись, вудити рибу, печерувати раки.

Я найбільше люблю ловити раки. Може, тому, що на рибу треба мати неабияку витримку. Стій цілісінький день із вудочкою, чекай: клюне — не клюне. Для раків же не треба ні вудочки, ні гачка, тільки добрі легені та загартовані пучки. Бо завзятого раколова можна одразу впізнати по пучках: вони у нього такі порізані, наче воював він із бритвою.

Отже, я збираюсь по раки.

Беру відро, і мама строго-настрого наказує:

— Дивися, як загубиш, то й додому не приходи!

Наче я такий дурний, що і справді повернувся б одразу додому, аби посіяв відро!

Крім відра, я беру і брата: носити раки та одяг. Раки я викидатиму на берег, а Сергійко збиратиме та у відро. Він же й пильнуватиме за тим, щоб у відрі була свіжа вода.

— А ти багато раків наловиш? — поспішаючи за мною, цікавиться брат.

— Багато: повне відро.

— І ми їх будемо варити?

— Мама поварить.

— Я люблю їсти раки! — каже замріяно брат.

Ще б пак! Покажіть мені такого дивака, що не любить варених раків!

Ось і річка. Цього разу я вийшов не до тирла, а трохи вище, де круті береги. Тут відразу глибоко: по шию, а то й з головою. І при самому дні, попід припічком, подовбані нори. Нори є всякі: широкі й вузькі, мілкі і такі глибокі, що до плеча руку засунеш, а все одно не достанеш дна.

В тих норах ховаються раки. Кажуть, що іноді й гадюки. То страшна річ: засунути руку і замість рака витягти гадюку!

Мене поки що доля милувала, Микола ж розказував, що одного разу таки натрапив на зміюку. І добре, що приловчився ухопити за голову, а не за хвіст! Отакенна, товста, як нога, як обкрутилася довкола нього, то мало не задушила!

— І як же ти од неї порятувався? — питали ми настрахано.

Микола чвиркав крізь зуби.

— Я їй голову одкрутив! Кинув на землю уже без голови, а вона все одно лізе за мною... Ледве втік!

Тож я дуже боюся натрапити на гадюку. Бо я більше вірю Миколі, аніж підручникові з зоології, де написано, що гадюка дихає, як і людина, легенями, отже, не може бути довго під водою. Та й чому я мушу довіряти отим дядькам, що написали підручники? Вони ж не печерували у нашій річці раків! І гадюк наших не бачили...

Роздягаюся, лізу у воду. Намацую ногою нору — попри самому дні. Вдихнувши якомога більше повітря, пірнаю. Сильна течія відразу підхоплює мене, зносить, але я встигаю вчепитись за виступ і підтягую своє тіло, що рветься догори, як поплавок, до самого дна.

Ось і нора. А поруч ще одна... ще... Та тут раків та раків!.. Хапаюся за край однієї нори лівою рукою, а праву суну в іншу. І відразу ж натикаюся на щось колюче.

Є!

Наставивши гострі клешні, рак відступає в глиб нори, а я мушу накрити його зверху долонею. Якщо вдасться — накрию, то рак вважай що в кишені. Він уже нікуди не дінеться і, головне, не вчепиться у пальці. А якщо не встигну — теж не біда! Рак ухопить клешнею пальця і не відпустить, поки його пожбуриш на берег.

Ухопивши рака, прожогом виринаю на поверхню. Хапаю широко розтуленим ротом повітря, а брат, стоячи на березі з відром, нетерпляче питає:

— Є рак?.. Є?..

Висмикую із води рака і, розмахнувшись, жбурляю на берег.

Сергійко з вереском біжить за раком, а я знову пірнаю на дно.

Так минає півгодини-година... Від довгого перебування у воді шкіра на мені зібралася в гармошку, зуби цокотять як навіжені. Та я ніяк не можу одірватися від карниза, всіяного великими і малими печерами: майже у кожній чекає на мене рак!

— Уже піввідра! — гукає до мене Сергійко і, витираючи піт на обличчі, канючить: — Я хочу купатись!

— А раки? — запитую, сердито відпльовуючи воду. — Раки — я за тебе збиратиму?

Сергійко зітхає і покірно плентає за черговим раком.

Я б таки напечерував повне відро раків, коли б не гадюка.

Попалася вона мені в особливо широкій та глибокій норі. Тільки я послав туди руку, як щось холодне, слизьке ударило мене по пальцях, метнулося вглиб.

Ух!..

Не пам'ятаю, як і вилетів з води. В мене, мабуть, був дуже переляканий вигляд, бо Сергійко кинув відро та — навікача! Вискочивши на берег, кидаюсь за ним. Мені здається, що гадюка женеться слідом: от-от цапне за п'яти отруйними зубами! Потім, озброївшись кийками, обережно підходимо до річки. Гадюки не видно. Тільки повзають раки, що висипались із відра. Зібравши раків, ми пішли од того місця подалі. Але й там я вже не наважувався лізти у воду. Мені здавалося, що в кожній норі сидить гадюка.

Сергійко теж роздумав купатись. Він тільки схилився над кручею, де вода була аж чорна від глибизни, і почав притоплювати відро, щоб набрати води.

— О!..

Коли я обернувся на оте розгублене "о", Сергійко вже стояв на ногах, а не на колінах, і дивився на воду так, наче вперше її побачив.

— Де відро?! — закричав я розпачливо.

— Там,— показав брат на кручу, задкуючи од мене. — Там... утопилося...

Я кинувся до кручі. Ні відра, ані раків, тільки один Сергійко, якого я зараз лупцюватиму так, що він аж запіниться!..

Зажурені, повертались додому. І хоч не я — брат утопив відро, мені од того не було легше. Мама все одно всю провину звалить на мене, бо я ж — старший, а старший за все в одвіті.

І чому в мене немає ще одного, од мене старшого брата?

ПРО ГАСЛА Й ПОРТРЕТ

В нашому селі появився художник. Дуже серйозна молода людина невисокого зросту у білих полотняних штанях. Коли він уперше пройшовся селом, то ми не могли отямитись від здивування: ми думали, що він просто забув натягти штани.

Крім отих чудернацьких штанів, художник носив яскраво-червону сорочку, рогові окуляри, за якими ховав чіпкі маленькі очі. Рот у нього теж був невеликий, і тримав він його так, наче збирався сказати літеру "о", та в останню мить роздумав.

Незважаючи на свій невеликий зріст, художник своєю строгістю викликав боязливу пошану не тільки у нас, підлітків, а й у дорослих. Навіть дядько Андрій, який у громадянську війну власноручно зарубав польського полковника і майже до всіх звертався на "ти", навіть він шанобливо "викав" художникові.

— Значиться, такички... Нарисуєте нам таку велику картину для клубу... Дікорацію. Щоб на всю сцену. Щоб там хати були, і ставок, і верби...

— А полотно? — запитав строго художник.

— Полотна дамо. Скільки скажете, стіки й виділимо. Художник для чогось подивився на свої приношені штани, подумав, потім сказав:

— Думаю, що метрів п'ятдесят вистачить.

— П'ятдесят, то й п'ятдесят, — відразу ж погодився дядько Андрій. — Іще, той... Гасла щоб — для клубу і в сільраду. Червоної матерії нам район на агітацію виділив, а текст я вам пізніше принесу.

Художник тільки кивнув головою, а дядько Андрій додав:

— Ну, й само собою — харчі... Три рази в день і ще коли виголодаєтесь. Випишемо в колгоспі меду, сала, пшона і олії, а житимете й харчуватиметесь у Одарки... Оце, здається, і все... А гроші заплатимо вже по роботі...

Голова пішов, художник залишився. Лишилися і ми: стояли тісним гуртом, не спускаючи очей з художника. А він походив, походив по церкві, що правила за клуб, потім зупинився навпроти нас, поправив окуляри, строго спитав:

— Хто з вас уміє малювати?

В наших рядах — тихе замішання. Хтозна, для чого йому те потрібно. Ану почне бити!

— Так що, ніхто не вміє? Тоді Ванько не витримав:

— Ось він стінні газети малює! — та й ткнув у мене пальцем.

Художник вихопив мене поглядом із гурту — від босих ніг до розвихреної чуприни.

— Будете моїм асистентом... А решту прошу залишити зал!

Що означало те слово, я тоді не знав, а запитати не посмів. Однак я дуже пишався тією посадою і аж із шкіри пнувся, аби догодити художникові.

Художника звали Аполорій Олександрович, і я довго наламував язика, поки навчився вимовляти оте чудернацьке ім'я.

Діяльність свою ми почали з того, що збили велику раму, а потім нап'яли на неї зшите полотно. Коли з цим упорались, Аполорій Олександрович заходився ґрунтувати полотно.

Поки воно сохло, ми взялися за гасла. Дядько Андрій приніс тексти, виведені чітким строгим почерком Павла Степановича, попросив малювати літери побільші, так щоб і здалеку можна було прочитати. Художник швидко наводив оті літери прямо олівцем на матерії, а потім дав мені щіточку і білу фарбу і сказав, щоб я малював разом із ним.

Цілісінькими днями, з ранку до вечора, пропадав я у церкві. Повертався додому аж увечері, і від мене пахло олійною фарбою. Руки мої, і обличчя, і навіть волосся були в фарбі, але я й не думав її одмивати. Хай усі бачать, що я тепер не хто-небудь — асистент!

— Ти хоч би вмився, горенько моє! — вичитувала лагідно мама. — Та не спіши так їсти, а то ще вдавишся!

А перед Галиною Іванівною, киваючи насмішливо у мій бік, хвалилася:

— Оце, слава богу, діждалася помочі: Толя службу знайшов!

— І багато зароблятиме? — зацікавилась Галина Іванівна.

— Та багато... Я вже думаю: чи не кинуть роботу та зовсім на синове утримання перейти...

"Смійтеся, смійтеся! — думав я про себе, уминаючи борщ. — Який же дурень за отаку цікаву роботу та ще гроші платитиме? Он хлопці аж лопаються од заздрощів, вони хтозна-що віддали б, аби тільки потримати пензля в руках. А ви кажете: гроші!.."

Покінчивши з гаслами, взялися за декорацію. Довго морочились, але ж не даром. Село вийшло наче справжнє: і хати рядочком, і ставок з вербами та прип'ятим човном, ще й лелека на стрісі.

Коли й цю роботу закінчили, Аполорій Олександрович заходився майструвати ще одну раму, маленьку.

— А то для чого? — не витримав я.

— Юначе, — строго блиснув окулярами Аполорій Олександрович, — ви знаєте, що завжди губить прекрасну половину роду людського?

Я мусив зізнатися, що не знаю. Тоді художник поставив губи дудочкою і повчально мовив:

— Цікавість... Надмірна цікавість...

— А це для чого? — запитав дядько Андрій, побачивши ще одну раму із заґрунтованим полотном.

Я завмер. Ось зараз Аполорій Олександрович блисне строго окулярами і запитає дядька Андрія, що губить прекрасну половину роду людського.

Та художник, на превелике моє розчарування, повівся інакше. Спритно підхопив табуретку, поставив посеред церкви, звернувся до дядька Андрія:

— Прошу сідати!

— Спасибі, я не втомився! — подякував трохи здивований дядько Андрій.

— Я заготував цю раму спеціально для вас, — пояснив тоді Аполорій Олександрович. — Намалюю з вас портрет. Олійними фарбами. Тільки ви для цього повинні позувати. У вас, знаєте, дуже фотогенічне обличчя.

Дядько Андрій аж почервонів од задоволення. Він уже був сів, та раптом згадав, що на ньому не святковий, а буденний одяг. І як не умовляв його художник посидіти хоча б півгодини, як не переконував, що малюватиме сьогодні тільки обличчя, дядько Андрій затявся на своєму.

— Гаразд, — врешті здався Аполорій Олександрович, — почнемо завтра вранці.

Дядько Андрій прийшов хвилина в хвилину. Коли він появився у церкві, я його спершу й не впізнав. Військовий одяг щільно облягав розповнілу постать дядька Андрія, на голові була будьонівка з отакенною зіркою, на ногах — блискучі хромові чоботи із срібними шпорами, а при боці — справжнісінька шабля з червоною китицею, ще й наган у кобурі. Ніколи не міг би подумати, що в дядька Андрія стільки зброї!

Позуючи, дядько Андрій не сів на табуретку. Став, однією рукою обпершись на шаблюку, а в другій, відставленій, затиснув наган.

— Отакічки мене і змалюйте!

І терпляче вистоював по дві, по три години. Сяде на носа муха — він тільки скосить на неї люто очі — не поворухнеться!

Дядько Андрій вийшов як живий: і одяг, і зброя, і чоботи. Подивившись на портрет, він задоволено крекнув, несміливо запитав:

— А коли його можна взяти?

— Беріть хоч зараз, — великодушно дозволив художник. — Тільки обережно несіть, щоб не розмазати фарбу.

Дядько Андрій побожно взяв портрет і поніс із церкви. Ніс лицьовою стороною од себе, щоб усім було видно, і коли я забіг наперед, мені здалося, що портрет раптом ожив та й пішов вулицею: тільки ноги мелькали спіднизу. Дядьки аж шапки скидали, побачивши той портрет.

Вперше я сидів за столом із дорослими. На почесному місці — художник, поруч — дядько Андрій, а я — на ріжечку, але все одно — за столом. Ми їли пряжену яєшню, я запивав її смачним холодним узваром, а дорослі — горілкою. Портрет стояв на покуті, і дядько Андрій не зводив з нього очей.

Після обіду настав час розрахунків. Дядько Андрій дістав засмальцьовані кредитки. Послинивши пальці, порахував, простягнув художникові:

— Оце вам копійчка в копійчку. За дікорацію, за гасла і знову ж — за мене...

Аполорій Олександрович не став рахувати гроші: недбало згорнув, поклав до кишені.

— А скільки ви заплатите моєму асистентові?

Я так і завмер. Гроші? Мені? Ні, то, мабуть, вчулося... Те ж саме здалося, мабуть, і дядькові Андрієві. Він поблимав, поблимав, потім спитав:

— Якому асистентові?

— А от йому, — показав на мене художник.

— Йому? — звів брови дядько Андрій. — А хіба йому що положено?

— Положено, — твердо відповів Аполорій Олександрович.

Після довгого торгу зійшлись на троячці.

— Ти, милий, зайди завтра, бо сьогодні у мене немає.

Завтра то й завтра. Краще б, звичайно, сьогодні, але що ж поробиш: почекаю до завтраго. Стрічав хлопців, хвалився:

— А я трояка заробив!

— Бре?

— От тобі й бре. У дядька Андрія, завтра вранці й оддадуть!

І хлопці, повіривши, йшли за мною, як прив'язані: цікавились, що я на ту фантастичну суму купуватиму.

— Купуй цукерків. Отих, що в обгортках.

— Тю, дурний! Краще цигарок. "Біломорканал".

Я обіцяв купити і те і друге. Адже не якихось там десять копійок — цілісіньку троячку одержу завтра у голови!

Прийшовши додому, не витримав — похваستився й перед мамою:

— Ага, а я три карбованці заробив!

— От і добре, — відповіла неухважно мама, що писала саме листи. — Помий руки та сідай їсти.

Не повірила.

Ну, нічого. Ось принесу завтра троячку — повірить. Цілісіньку ніч мені снились гроші.

Прокинувся, ледь почало сіріти. Лежав, нетерпляче чекаючи, поки розвидниться, потім підхопився, швиденько одягся і побіг до дядька Андрія.

Там іще спали. Ну, нічого, я не гордий, я почекаю.

Став біля воріт, жду.

Мимо жене корову Соньчина мати — запитує:

— А ти чого тут притулився? Мати з дому вигнала?

Розказую їй усе по порядку: і як заробляв гроші, і як оце маю їх отримати.

— Ну, заробляй, заробляй! — сміється вона. — Багатого зятя матиму!

"Діждетесь! — дивлюся їй в спину. — Так і оженюся з вашою ротатою, щоб ділитися з нею троячкою!"

Не поспішаючи, тьопає вулицею дід Оксентій: повертається із сторожування.

— А ти кого тут стережеш? Розповідаю і йому.

— Купуй воли, — раїть мені дід. — Альбо корову... Ну, лишайся здоровий!

Дід Оксентій чвала собі далі, а я стою і стою. Сонце все вище та вище, а в хаті дядька Андрія — анітелень! Чи вони там повмирали?

Аж ось і хлопці. Заспані, аж поприпухало попід очима. Підходять, питають:

— Є троячка?

— Ще немає... Ще не прокинулись...

Хлопці сідають поруч зі мною. Починають обмізковувати, що можна купити на оту троячку.

Стукнули двері — ми так і підхопилися! В розхристаній сорочці на ганок вийшов голова сільради. Побачив нас, здивовано запитав:

— Ви, хлопці, чого?

Я відділився од гурту, несміливо зайшов у двір.

— Доброго ранку. Ви казали, щоб я зайшов за грошима...

— За якими грошима? А, за грошима!.. Так у мене зараз нічого немає: всі учора віддав. Ти, хлопче, завтра зайді.

Розчарований, повертаюся і йду з двору. Добре, що хоч хлопці чули розмову, а то не повірили б.

Ще ніколи не тягнувся так час, як того дня. Сонце немов приклеїлось до неба: все не хотіло спускатися на захід. Я ледве діждався, коли почало смеркатися, і скоріше — у ліжку.

Мама, здивована тим, що я так рано вклався спати, підходила до мене, стурбовано прикладала до лоба долоню, питала, чи я не захворів.

— Ні, — заспокоював я маму. — Я просто набігався.

— А ти поменше бігай, — сказала мама. Вона сіла біля мене, провела по моїй голові теплою ласкавою долонею, тихо мовила:

— Ти вже ж у мене великий...

І мені стало затишно й хороше, і я подумав про себе, що ось одержу троячку і куплю мамі подарунок. Який, ще не знав і сам, тільки виберу такий, щоб вона дуже втішилась, щоб розгладились зморшки на її втомленому обличчі...

— Ти знову тут? — здивувався дід Оксентій, побачивши мене вранці біля воріт. — Ще гроші заробив, чи що?

Я похмуро відповів, що й тих ще не одержав.

— Ото воно так, — сказав дід, вибиваючи об ворота люльку, — беруть — цілують, віддають — плюють. А ти не плохуй: раз заробив, то хай хоч із коліна виколупає, а віддає!

Як і вчора, сходились хлопці, сідали рядком коло мене. Відповідали дружно дорослим, які зупинялися та питали, чого ми тут зібрались, що Толька має одержати зароблену троячку.

— Прийшов? — з досадою запитав мене голова. — Я ж сказав, що завтра!

Яке ж іще завтра, коли завтра — це сьогодні!

— От завтра й приходь... або ще краще — післязавтра, — сказав дядько Андрій.

Повертаючись од голови, я мало не плакав. Легко сказати: два дні і дві ночі! Як я їх переживу?

Пережив. Перемучився, а таки діждався того "післязавтра" та й зустрів сонце коло знайомих воріт.

— І досі не віддав? — спитав вражено дід. — І де в людей совість! Ну, та сьогодні оддасть. До трьох разів обіцяють, а на четвертий по шиї дають...

Дід як у воду дивився. Побачивши мене, голова скривився так, наче розгриз недозріле яблуко-дичку:

— А ти вже тут? От біда мені з тобою: нема в мене грошей. Не получив... Зайди, хлопче, десь так через тиждень, отоді й віддам.

Через тиждень?!

Повісивши голову, я поволік ноги з двору.

— Ну, що, віддав? — питають мене хлопці.

— Сказав: через тиждень...

— Аж через тиждень!

Розчаровані, вертаємось од голови. Міркуємо, що робити, аби примусити дядька Андрія оддати троячку.

— Помазати ворота дьогтем! — раїть Микола.

— Кому — голові? — заперечує Ванько. — А до тюряги не хочеш?

— Тоді вкрасти картину?

Але й це не підходило. Як ти її вкрадеш? Ще застука на гарячому та рубоне шаблюкою по спині!

Лишалось одне: набратись терпіння й чекати.

І я, набравшись терпіння, ждав, поки мине тиждень.

Щоранку йшов під оті ворота, як на службу: сідав і чекав, поки вийде з двору дядько Андрій. Нічого йому не казав, удавав навіть, що не помічаю, що просто йшов, натомився та й сів відпочити, а в душі аж тьохкало: ану ж він зараз підійде та й скаже:

— Оце отримав-таки гроші вчора. Бери, хлопче, свого трояка та знай мою добрість!

Сидів і всім, хто проходив мимо та цікавився, чого я тут, розповідав усе по порядку. Як був асистентом, помагаючи художникові малювати картини та гасла. Як заробив три карбованці. І як голова не хоче їх оддавати.

Люди — хто сміявся, хто обурювався, а дід Овсій додавав:

— Воно так: кому охота одривать власну сорочку од тіла!

Я б таки діждався кінця отого ненависного тижня — витримав би, не помер, але не витримав дядько Андрій. Четвертого дня він вибіг рановранці з хати і сердито тицьнув мені троячку до рук:

— Забирай її к бісу та не мозолься біля моїх воріт! І де ти взявся на мою голову: на все село ославив!

НОВИЙ КОСТЮМ

Перший у житті новий костюм я надів уже в шостому класі.

Збираючи мене до п'ятого класу, мама сказала:

— Боже, як тебе вигнало!

Вона помовчала, розглядаючи штани, що підскочили мені майже до колін, потім рішуче хитнула головою:

— Доведеться справляти тобі, Толю, костюм. Відкладатиму трохи із зарплати — от до Нового року й назбираю.

До Нового року нічого не вийшло: в блаженському бюджеті сільської вчительки прорвалася чергова дірка, і її треба було терміново залатати.

— Нічого, — втішила сама себе мама, якій, мабуть, більше, ніж мені, хотілося того костюма, — зараз він тобі не так і потрібний. Все одно з-під пальта не видно. А от хай прийде весна, отоді ти й підеш у новому костюмі!

Прийшла весна, зодягнула ліси і поля у нові одежини, а я все ще доношував тісні на мене штани, такі тісні, що раз як стрибнув через парту, то вони іззаду так і лопнули! Розпоролись якраз по шву, і я просидів решту уроків як приклеєний, не виходив навіть на перерви, аж поки Ванько збігав до мене додому та й приніс зимове пальто.

— Треба-таки купувати костюм, — сказала зажурено мама, зашиваючи найтовстішими нитками подрані штани. — Доведеться в когось позичити грошей...

Але невдовзі мало прийти літо, коли всі порядні хлопці ходять лишень у старому, тож мама вирішила не влазити у борг, а почекати, поки на нашому городі вродить картопля, аж тоді вже на вторговані гроші придбати обнову.

— Тепер уже від тебе залежить, як скоро ми справимо костюм,— сказала мені мама. — Будеш старатися, от і вродить більше, і вторгуємо тобі на костюм.

І я шпарко заходився коло городу.

Ще з ранньої весни, позичивши у Миколи візка, взявся удобрювати піщану землю, щоб краще вродило. Корови ми не тримали, тож доводилося тягати гній із колгоспного двору, та ще й пильнувати, щоб не потрапить на очі бригадирів. Накладав повен візок, стромляв зверху вила і котив городами, минаючи вулицю.

"Зате ж і картопля вродить! — тішив я себе, витираючи піт. — От зберемо по відру з-під куща — буде і на костюм, і їсти..."

Потім я садив із мамою картоплю; потім нетерпляче чекав, коли із землі видзьобаються перші листочки, бо мені все здавалося, що ми щось зробили не так і картопля загине. А там непомітно підкралося літо: з ясними днями, з теплими дощами, коли земля аж розбухає од зелені, і скільки ж мені довелося повоювати з бур'янами, що намагалися заглушити тендітне картоплиння! Скільки разів доводилося жертвувати і річкою, і далекими мандрами, сапаючи пересохлу землю, обгортаючи молоденькі ще кущики!

Щоразу, приходячи на город, ревнливим оком озираю свою ділянку, порівнював з іншими і тішився думкою, що наша картопля — найкраща.

Потім ми копали картоплю, і відро не відро, а по піввідра таки з-під куща вигортали. Картопля була як перемита: одна в одну, рожева та чиста, а коли мама зварила для проби, то розсипалась, мов цукор, — так і танула на язиці.

Але мама так і не повезла продавати картоплю. Наче мені на зло, правління колгоспу раптом розщедрилося та виділило вчителям поросята. Тож мама одного разу, ввійшовши до хати, весело сказала:

— Оце, Толю, не будемо продавати картоплю, бо все одно вона піде зараз за безцінь, а краще вигодуємо кабанчика та продамо половину, от і будемо і з м'ясом, і з грошима.

Мамі було весело, мені щось не дуже. Неприязно позираючи на порося, яке рохкало біля столу, я думав про те, що й цього року доведеться ходити до школи в полатаних штанях.

Минула осінь, настала зима. Порося наше росло і росло, з'їдаючи всю дощенту картоплю, і ось уже мама сушить голову, де б дістати ячменю, щоб підгодувати кабанчика перед тим, як колоти. А там уже з'їдене і яшне борошно, і настав нарешті день, коли до нас прийшов німий з вузьким гострим колуном і паяльною лампою. Бо в той час кожен, хто різав свиню, мусив здати шкіру, а сало без шкіри продавалося набагато дешевше, тож голова сільради дозволив мамі потай обсмалити кабанчика.

— Тільки щоб ніхто не побачив, бо нагорить і вам, і мені. Тепер же такі грамотні стали: як що — так і донос!

Закололи кабана, спродали сало і м'ясо. Мама кілька разів їздила до району, та все поверталася з порожніми руками. То костюми були дорогі, не по наших грошах, то якраз по ціні, але замалі або завеликі. Чекати на ту обнову вже набридло не тільки мені, а й старенькому моєму піджаку: він аж тріщав, коли я його цупив на себе, і мама зажурено говорила:

— І куди тебе жене, горенько моє! Ні вдіти тебе, ані взути!

Я винувато мовчав, а мама зітхала.

Одного разу, якраз перед Першим травня, мама повернулася додому з великим пакунком. І коли я прийшов із школи, вона зустріла мене ще на порозі:

— Толю, а йди швидше сюди!

У мамі було якесь незвичайне, освітлене, враз помолоділе обличчя.

— Дивись, що я тобі купила.

На столі, любовно випрасуваний мамою, лежав костюм. Сірий. З краватки. З кишнями й гудзиками. Окремо — піджак. Окремо — штани. Без жодної плями чи латочки. Новий-новісінький.

Кинувши на лаву книжки, я обережно підступав до столу. Так обережно, наче костюм той — жива істота, і я можу її налякати.

— Це мені?

— Тобі, синку, тобі!

— Гу, гу!..

— Зажди, не шарпай, бо помнеш, — лагідно каже мама, одбираючи в мене піджак. — Давай краще поміряємо.

Я не примушую довго вмовляти себе. Раз-раз — черевики гуркотять аж під лаву. Раз-раз — і штани вслід за ними.

— Скидай і сорочку. Хіба не бачиш: я тобі купила нову! Лише зараз помічаю сорочку, що аж виблискує синім кольором, виграє перламутровими гудзиками. Ох, і мама ж!.. Ну, й мама ж!.. Ні в кого нема такої мамі, як у мене!..

А вона осмикує на мені костюм, крутить мене і так і сяк, все не може намілюватись мною.

— Трохи великуватий, та це не біда. Я якраз і купувала на виріст.

— Можна, я вийду надвір?

— Потерпи до Першого травня, — відповідає мама, обережно скидаючи з мене піджак. — Вийдеш у новому вже на свято.

Я не пробую заперечувати. Покірно роздягаюся і лізу за осоружними старими штанами, що ображено згорнулися під лавкою.

Гаразд, походимо й у цих. Вже не довго лишилось до свята.

От тільки щоб дощу на Перше травня не було.

Настав Першотравень. Радісний сонячний ранок трохи зіпсував Сергій: ревів, як труба, що він піде в старому, а я — у новому. Заспокоївся лише тоді, як я йому віддав п'ятикутну зірку, що виміняв за самопал у одного хлопця. А той зняв її крадькома з кашкета свого брата, що приїхав у гості з армії.

Цілий ранок тільки й балачок було, що про мій новий костюм.

Підходила Галина Іванівна, хвалила обнову.

— Ти вже справжнісінький кавалер, — сказала вона. І хлопці відразу ж стали дражнити "кавалером".

Із заздрощів, звичайно!

— Посмотрите, какой красавец! — помітила мій новий костюм і Варвара Іванівна.

Віктор Михайлович, схвально оглянувши мій одяг, сказав:

— Ітимеш у першій шерензі.

Навіть Павло Степанович не пропустив мимо уваги моєї обнови. Коли всі вишикувалися в одну довгу колону та винесли з кабінету директора прапор, завуч пройшовся вздовж рядів і побачив мене.

— Вийди з колони!

І коли я, гарячково пригадуючи, про яку чергову шкоду стало відомо Павлові Степановичу, залишив колону, він мені сказав:

— Іди ставай попереду. Нестимеш прапор.

Прапор!

Мене аж кинуло в жар од щастя. Бо хто із нас не мріяв хоч раз у житті пройтись попереду шкільної колони з прапором у руках!

— Втримаєш? — запитав Павло Степанович, даючи мені важкий прапор до рук.

— Втримаю!

Коли скінчився мітинг, я з жалем одніс прапор до школи, поставив у кабінеті директора. Вийшов надвір і задумався, не знаючи, що його робити далі.

Звичайно, я знайшов би що робити, он хлопці вже майнули до лісу, але я ж був у новому костюмі, а мама якнайсуворіше наказала:

— Дивися ж: задумаєш іти до річки чи в ліс — переодягнися в старе!

Та я й сам добре розумів, що нову річ треба берегти. Не маленький.

Тільки мені хотілося ще побути в новому костюмі.

І я, принісши у жертву і річку, і ліс, повагом просту вулицею, точнісінько так, як це роблять дорослі. До цього зобов'язує мене новий костюм.

Новий-новісінький!

Зупиняюся аж на греблі, коло ставка. Тут зовсім мілко, тільки дуже грузьке, замулене дно, а вода густо вкрита ряскою та жабуринням. Обережно, щоб не заляпати нового костюма, опускаю ногу і носком черевика пробую розігнати ряску.

— Ти будеш купатися?

Я оглядаюся. За мною стоїть Світланка — п'ятилітня дочка Павла Степановича. Я дуже люблю Світланку, а вона як побачить мене, то так і летить мені назустріч.

З нагоди свята Світланка прибрана в біле платтячко, в білі шкарпетки і черевички, а в кучерявому волоссі — білий бант. Світланка зараз дуже красива, мене так і тягне взяти її на руки.

— Ти купатимешся? — запитує ще раз вона, серйозно дивлячись на мене.

— Купатимусь.

— Тут?

Світланка недовіжливо дивиться на ряску і жабурина, а мені стає смішно. Однак я стримуюсь і, зробивши якомога серйозніше лице, відповідаю:

— Отут.

— А чого ж ти не роздягаєшся? — трохи подумавши, запитує Світланка.

— Бо я купатимусь у костюмі.

— У костюмі?

Очі Світланчині стають круглі, як гривеники. Вона з таким подивом дивиться на мене, що я не витримую: сміючись, хапаю її на руки і починаю гойдати.

Світланка задоволено верещить.

— Ще!.. Ще!.. — вимагає вона. — Покрути!

Я кручу її довкола себе! Світланка білим метеликом пурхає в повітрі.

Потім, втомившись, поставив Світланку на землю.

— Ти не будеш купатися?

— Не буду... А ти хочеш скупатися?

— Хочу.

— Тебе кинути у воду?

— Кинь!

Я вирішив трохи налякати Світланку. Вхопивши її за руки, крутнув перед собою так, щоб вона злетіла над ставком. І чи то в мене були слизькі долоні, чи новий костюм тому виною, тільки Світланка раптом одірвалась од мене, полетіла в ставок.

Із ставка вилазила вже не Світланка. Якесь сіре жабеня, заляпане тванню, обліплене жабуринням та ряскою, вигрібалось до берега і щосили кричало.

Вже нічого не тямлячи, я кинувся навітікача. Біг так, наче за мною гнався сам Павло Степанович з сокирою або ножем у руках. Ускочив у двір, пометався, пометався, шукаючи, куди б заховатися, та й видерся на горище.

Х-ху!

Серце моє як не вискочить, у вухах ще віддзвонює крик бідолашної Світланки. Що я наробив!

Сиджу, бовдур бовдуром, і вже не радію новому костюмові. Коли б не він, я не пішов би на оту греблю, не зустрів би Світланку, не гойдав би її, лякаючи, над водою.

Згодом чую крик дружини Павла Степановича: вона йде сваритися із мамою. Забиваюся в найтемніший куток горища, прислухаюсь до глухих голосів, що доносяться з хати.

Ось двері сердито грюкають, мама виходить на ганок і щосили гукає:

— То-оля!.. То-олю-у!..

Я весь зіщулююсь, мовчу. Перестаю навіть дихати.

— Біжи поклич мені Тольку! — наказує мама братові і знову заходить до хати.

Сергіїще, чую, побіг. Гукає як недорізаний:

— То-олько-о!.. То-олько-о!.. Тебе мама кли-иче-е!

Чого рота дереш?! Знаю й так, що кличе!

Дружина Павла Степановича нарешті пішла. Мама, проводжаючи, все пробачалась перед нею, наче не я, а вона впустила Світланку в ставок.

І чого я такий нещасливий? Чому мені так не таланить?

Сиджу, похмурий, сердитий, і вже мені не милий увесь білий світ.

Я дуже пильно розглядав павутиння, що звисало з лати перед моїми очима, коли залунав голос брата:

— Ма-а, його ніде немає!

Ич — немає! А ти на горищі шукав?

Підходжу до отвору, дивлюся вниз. Мені видно шматочок подвір'я і згорблену Сергієву постать. Ставши на коліна, він щось довбає в землі.

Із заздрістю спостерігаю за ним. Йому, бач, не страшно нічого! Копає собі!

Дістаю рогатку, що її прихопив із собою на свято. Не знав тоді, для чого брав, а воно, бач, і пригодилося!

Рогатка у мене незвичайна, такої ні в кого нема. Мама цілісінький тиждень шукала нові підв'язки, які щойно привезла із району, та все допитувалась, чи ми не брали. Однак не догадалася полізти до мене в кишеню, і я, розрізавши кожну підв'язку, припасував їх до рогачика.

Вийшла рогатка на славу!

Набої — під рукою. Сухих глиняних грудочок — бери скільки хочеш.

Вибираю кругленьку грудочку, закладаю в шкураток, старанно приціляюся. Бринь!

— Ой!

Сергіяка схопивсь як ошпарений. Крутить туди-сюди головою, кричить:

— Хто мене вдарив? Хто мене вдарив?!

Стримуючи сміх, шукаю грудку більшу. Чекаю, поки брат знову нахилиться над ямкою, і ще раз прицілююсь.

Над Сергієвою головою враз виростає глиняна хмарка. Зірвавшись на ноги, брат хапається за свою балбешку і ойкає так, наче вона в нього ось-ось розколеться! Потім біжить до хати і ще в сінях кричить:

— Ма!.. Ма!.. Там хтось стріляється!..

Минає хвилина, друга, брат не появляється. Рогатка моя заряджена, а стріляти ні в кого. Мені знову стає нудно.

Та ось у дворі з'являється Сонька. В синій спідниці і білій кофтині. Зупинилась якраз навпроти, так що я її бачив усю, тож добре міг і прицілитись.

Бринь!

Лусь!

Сонька ухопилася за праве плече, закричала щосили:

— Тільки! Ось я матері скажу!

І вже до мами, що вийшла на голос:

— А ваш Тільки стріляється!

— Де він?

— Та на горищі!

— Тільки, злазь мені зараз! Злазь, бо я не знаю, що з тобою зроблю!

Я не став дожидатися, поки мама здереться на горище. Вискочив у слухове вікно на дах, з даху — на горіх, з горіха — на землю та й подався у ліс.

Зупинився аж біля джерела. Там саме були хлопці, мої однокашники. Закачавши повище холоші, вони бродили по річечці — виціляли розщепленими палицями минків.

— Толь, іди до нас!

Ванько. Побачив мене, махає рукою.

Не роздумуючи прилучився б до них, але ж на мені — новий костюм. І чому я його відразу не скинув?

Наловивши минків, хлопці збираються до залізниці — кататись на шпалах.

— Ти з нами підеш?

А куди ж мені ще діватись!

— То пішли!

Біля залізниці, недалеко від переїзду, чорніють дві величезні ковбані. Хто їх викопав, навіщо, ніхто з нас не знає. Та ми тим і не цікавимось. Нам досить того, що ковбані повні води, вірніше, не води, а мазуту, а зверху плавають шпали, на яких так цікаво кататися!

Хлопці один споперед одного захоплюють шпали, що при березі. Мені ж лишилися ті, що плавають посередині.

— Хлопці, — кричу, — підженіть!

Учора вони підігнали б, а сьогодні не хочуть. Причиною тому мій новий костюм і прапор, що його я ніс на демонстрації.

— Сам підганяй! — відповідає мені Микола і замахується дрючком на Ванька: — От тільки спробуй — так по голові й торохну!

Гаразд, обійдуся й без вас!

Іду понад берегом, вибираючи, яка шпала поближче, а хлопці глузливо кричать:

— Ге, боїться! Вирядився у нове та й боїться!

Кричть, кричть, я зараз вам покажу, як боюсь! Вибираю шпалу, що плаває метрів за два од берега. Приміряюсь, розганяюсь, стрибаю...

Я стрибнув дуже ловко: прямо на шпалу. Та від мазуту шпала слизька, наче крига. І я поїхав-поїхав по ній та й шубовснув у воду.

Пірнув з головою. Хлопці надривали од реготу пупи, я ж щодуху вигрібався до берега, розбризкуючи на всі боки мазут.

Виліз із ковбані більше схожий на шпалу, аніж на людину. Мазут стікав по мені густими потьокками, на мій новий костюм страшно було й глянути. Коли б мама мене оце побачила, вона вмерла б!

Хлопці перестають реготати. Сповняються співчуття до мого великого горя, забувають навіть, що я ніс прапор. Один по одному пристають до берега, підходять до мене.

— Буде ж тобі!

— Його треба випрати...

— Де?

— У струмкові.

— Дурний! Хіба ж у воді одпереш!

— А в чому?

— У гасові!

— Де ж ти стільки гасу візьмеш? Треба бочку, не менше...

Потім Микола каже:

— Давайте хоч викрутимо!

Я скидаю піджак, штани і сорочку. В мені жевріє квола надія, що якось удасться врятувати костюм.

Хлопці викручують, аж сопуть, мазут так і ляпотить на пісок, і мій костюм уже не чорний, а рудий. Рудий, як собака. Весь у смугах, у плямах, і Микола безнадійно махає рукою:

— Нічого в нас, хлопці, не вийде! Хіба що спалити...

— Еге, спалити! — мало не плачу я. — А ти його купував?!

Беру штани, беру піджак та ще й сорочку. Плентаюсь до струмка, хоч наперед уже знаю, що нічого з того не вийде...

— Знаєш, мамо, — сказав я своїй матусі другого дня, коли переколотилось та перемололось, — не справляй мені більше нових костюмів! Бо від них одна біда!